

III QISM

XXII BOB. TARBIYA NAZARIYASI

TARBIYA JARAYONI VA UNING MOHIYATI

Ta'lim nazariyasi bo'limini o'rganishda o'quv jarayoni o'zining butun mazmuni, tashkil etilishi, o'qituvchining faoliyat xarakteri bilan o'quvchilarni faqat bilimlar bilan qurollantirishgagina emas, balki ularni yaxshi xulq-atvor egalari qilib tarbiyalashga ham qaratilganligiga ishonch hosil qildik. Biroq tarbiya vazifalarini to'la ma'noda faqat o'quv jarayonida hal etish mumkin emas.

Tarbiya ta'lim berish bilan mustahkam aloqada bo'lgani holda o'ziga xos qonuniyatlarga ham egadir. Ta'lim va tarbiya yagona jarayondir. Lekin ular bir-biriga aynan o'xshash emas. Ta'lim va tarbiyaning birligi, avvalo, ular maqsadining umumiyligidan iborat.

Bir butun pedagogik jarayonda ta'lim doimo tarbiyaviy vazifalarni, tarbiya esa hayotni bilish, unga tayyorlanishdek mas'uliyatli vazifani bajaradi. Tarbiyaning vazifalari ko'pqirralidir. Ta'limning asosiy vazifasi o'quvchilarni bilimlar bilan qurollantirish bo'lsa, tarbiyada o'quvchining jamiyatimizda qabul qilingan axloq-odob qoidalariga mos keladigan e'tiqodini, axloqiy malaka va ko'nikmalarini, ehtiyoj va intilishlarini tarkib toptirish muhimdir.

Tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o'zining „Turkiy guliston yoxud axloq“ asarida inson kamolotida tarbiyaning rolini alohida ta'kidlab, shunday degandi: „Janobi haq insonlarning asl xilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin insondagi qobiliyatni kamolga yetkazmoq tarbiya vositasida bo'ladir. Agar bola yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqlardan saqlanib, go'zal xulqlarga odatlanib katta bo'lsa, har kim qoshida maqbul, baxtiyor bir inson bo'lib chiqadi. Agar tarbiyasiz, axloqi buzilib o'ssa, nasihatni qulog'iga olmaydigan, har xil buzuq ishlarni qiladigan, nodon, johil bir rasvoyi olam bo'lib qoladi. Tarbiya qiluvchilar tabib kabidurki, tabib xastaning badanidagi kasaliga davo qilgani

kabi tarbiyani bolaning vujudidagi jahl maraziga „yaxshi xulq“ degan davoni ichidan, „poklik“ degan davoni ustidan berib, katta qilmog‘i lozimdir. Zeroki, amri sharifi uzra xulqimizni tuzatmoqqa amr qilinganmiz. Lekin xulqimiz yaxshi bo‘lishining asosiy panjasi tarbiyadir.

Axloqimiz binosining go‘zal va chiroyli bo‘lishiga tarbiyaning zo‘r ta’siri bordir.

Sharti islomiyada o‘z bolalarini yaxshilab tarbiya qilmoq otalarga farzi ayn, o‘z millatining yetim qolgan bolalarini tarbiya qilmoq farzi kifoyadur, deyiladi“¹.

O‘quv jarayonini boshqarish nisbatan oson, uning natijalari darhol namoyon bo‘ladi va ularni tekshirish mumkin. Tarbiya haqida buni aytish mumkin emas.

Bolaning o‘sishi va tarbiyasi uning faoliyati jarayonida amalga oshiriladi. Ijtimoiy-foydali mehnat, o‘yin va o‘qish faoliyati, bo‘sh vaqtdan oqilona foydalanish kabilar bolalarning hayotida katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Bolalarning bunday xilma-xil faoliyatlarini to‘g‘ri tashkil etish, uni alohida yaxshi sifatlar, xarakter xislatlari, odatlar tarkib toptirishga qaratish tarbiyaning muhim vazifasi hisoblanadi.

Bolalarni tarbiyalash ular tug‘ilgan vaqtdan boshlanadi va muntazam ravishda ta’lim berish bilan birga olib boriladi. Bola maktabga borganidan keyin bu jarayon davom ettiriladi. Maktabdagi tarbiya inson shaxsini tarkib toptirish yuzasidan rejalashtiriladigan ulkan ishning bir qismi, xolos. U bolaning ilgarigi tajribalarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Tarbiya o‘quvchi maktabni tamomlaganidan keyin ham tugallanmaydi, balki muntazam davom ettiriladi.

Pedagogikada tarbiyaning maqsadi, mazmuni, shakli va usullari tarbiyalanuvchi shaxsining qaror topishi bilan mustahkam bog‘liq holda qarab chiqiladi.

Tarbiya tarbiyalanuvchining ruhiyatiga tarbiyachiga ma’qul bo‘lgan sifatlarni singdirish uchun maqsadga muvofiq suratda va muntazam ravishda ta’sir etishdir.

O‘qituvchi — tarbiyachi tomonidan tarbiyaviy jarayonga rahbarlik qilingan taqdirdagina tarbiyada biror maqsadga qaratilganlik, ma’lum bir tartib bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, tarbiya, avvalo, tarbiyalanuvchi shaxsining tarkib topish jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi.

¹ **Abdulla Avloniy.** Turkiy guliston yoxud axloq. „O‘qituvchi“. T. 1967, 25-bet.

Tarbiya davomida tarbiyalanuvchining qarashlari, hayotiy nuqtayi nazari asta-sekin tarkib topib boradi. U tarbiyalanuvchining xulq-atvori hamda tevarak-atrofdagi muhitning xilmaxil ta'sirlariga uning munosabatlarini belgilaydi. Shaxsning bu tutgan yo'li qancha aniq va izchil bo'lsa, tevarak-atrofdagi hayot sharoitlarining turlicha salbiy ta'siri shuncha kuchsiz bo'ladi.

Maktab sharoitida tarbiyaviy ishlar o'qituvchi-tarbiyachilar, sinf rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi. Ular tarbiyani jamiyatning maqsadi hamda vazifalariga muvofiq ravishda tashkil etadilar.

Tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash bilan mustahkam bog'langan. O'z-o'zini tarbiyalash kishining o'z shaxsini o'zgartirishga qaratilgan faoliyatidir. O'z-o'zini tarbiyalash to'g'ri tarbiya berish bilan birga sodir bo'ladi va, ayni vaqtda, to'g'ri tarbiya natijasi hisoblanadi.

O'z-o'zini tarbiyalashning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun o'quvchi o'zini to'g'ri baholay bilishga o'rganishi, hayotda o'zi intilishi lozim bo'lgan idealni aniq tushungan holda o'zidagi ijobiy sifatlarni va kamchiliklarni ko'ra olishi muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining xatti-harakatidagi ayrim kamchiliklarni tuzatishga to'g'ri keladi. Bu kamchiliklar avvalgi tarbiya jarayonida, ko'pincha oilada tarkib topgan bo'ladi. O'qituvchi o'z harakatlarini va ota-onalarining harakatini bu kamchiliklarni bartaraf etishga qaratishi lozim. Odatda, buning uchun bolalarning oiladagi hayot sharoitlarini o'zgartirish, tarbiyalanuvchilarda noto'g'ri xatti-harakatni keltirib chiqaruvchi sabablarni yo'qotish talab etiladi.

Shunday qilib, tarbiyalash, o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jarayonlari o'zaro mustahkam bog'langan bo'lib, inson shaxsini tarkib toptirishning bir butun jarayonida doimo bir-biriga ta'sir o'tkazadi.

TARBIYA QONUNIYATLARI VA QOIDALAR

Har bir ishning o'ziga xos, ma'lum qonun-qoidalari bo'lganidek, bola tarbiyasining ham o'ziga xos bir qator muhim qonun-qoidalari borki, ularga amal qilish tarbiya ishining samarali bo'lishini ta'minlaydi, chunonchi:

- *tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi;*
- *tarbiyaning hayot, mehnat bilan, O‘zbekistonimizning mustaqilligi, gullab-yashnashi yo‘lida qilinayotgan fidoyi ishlar bilan bog‘lanishi;*
- *shaxsni jamoada, jamoa orqali tarbiyalash;*
- *tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik;*
- *tarbiyaviy ishlarning izchilligi, muntazamligi hamda birligi;*
- *tarbiyada o‘quvchilarning yoshi, o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.*

Quyida tarbiya jarayonining qonun-qoidalarini ko‘rib chiqamiz.

Tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi

Tarbiya maqsadini belgilashda jamiyat talablari, davr nafasi, milliy xususiyatlar asos qilib olinadi. Tarbiyaning maqsadi har tomonlama kamol topgan — mukammal inson shaxsini tarbiyalashdir.

O‘qituvchilar jamoasi va har bir o‘qituvchi-tarbiyachi ana shu maqsadlardan kelib chiqib, tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmunini aniqlaydi hamda maktab ish sharoitlarini hisobga olgan holda o‘quvchilarni tarbiyalashning shakl va uslublarini tanlaydi.

Tarbiyaning hayot bilan bog‘liqligi qoidasi

Bu qoida tarbiyaviy ishlarning mazmuni va tashkil etilishini doimo yangilab turishni talab etadi. Tarbiyachilar bolalar tarbiyasini hayot bilan bog‘lar ekanlar, ularga o‘zlarida imon-e‘tiqodni tarbiyalash imkonini beradilar.

Tarbiyaviy ishlar shunday tashkil qilinganda yoshlar jamiyat hayotiga faolroq jalb qilinadi, bu esa o‘quvchi shaxsining tarkib topishiga yordam beradi.

SHAXSNI JAMOADA VA JAMOA ORQALI TARBIYALASH

Ilg‘or o‘qituvchilar tajribasining ko‘rsatishicha, o‘quvchilar ahil jamoa bo‘lib uyushgandagina tarbiya ishlarini amalga oshirish ancha yengil bo‘ladi va muvaffaqiyati ta‘minlanadi. Yaxshi uyushgan, sog‘lom jamoada o‘quvchilarning fikri juda

katta tarbiyaviy kuchga ega bo'ladi va tarbiya jarayonida o'qituvchilarning tayanchiga aylanadi.

O'z manfaatini jamiyat manfaatlari bilan qo'sha bilish, bir-biriga o'zaro yordam berish kabi qimmatli fazilatlar avvalo jamoada shakllanadi. O'quvchilar jamoasida har bir shaxsning kamolga yetishi, hamda sinfda va umuman maktabda do'stlik rishtalarini mustahkamlash uchun qulay sharoit yaratmoq darkor. Shuni ham aytish kerakki, ba'zan tarbiya jarayonida jamoa bilan shaxs o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf qilishga ham to'g'ri keladi.

O'quvchilarda jamoa manfaatini ko'zlash, jamoachilik hissi, avvalo birgalikda o'qish va mehnat qilish jarayonida mustahkamlanadi.

O'qituvchi va tarbiyachi o'zining tarbiyaviy ishlarida hamma vaqt o'quvchilar jamoasiga va ular orasidagi faol o'quvchilarga tayanmog'i, o'quvchilarni turli ishlarni birgalikda bajarishga odatlantirib, ularga jamoachilik ruhini singdirib borishi lozim.

TARBIYADA BOLA SHAXSINI HURMAT QILISH VA UNGA TALABCHANLIK

Tarbiyachi avvaliga bolalardan biror narsani talab qilib, so'ngra o'zining bu talabini unutib qo'ysa yoki keyingi ishlarida o'zi bu talabga xilof ish tutsa, bu hol tarbiyaga yomon ta'sir etadi. Biz bunday tarbiyachini o'z so'zida qat'iy turmaydigan kishi, deb ataymiz. U bolalarga topshiriq berib: „Bilib qo'yinglar, topshirilgan vazifani albatta tekshirib, tegishli bahoni qo'yaman“, — deb ogohlantiradi. Lekin bolalarning topshiriqni bajargan yoki bajarmaganlarini aslo tekshirmaydi. Bolalar tartibni salgina buzsalor, u ko'p do'q-po'pisa qilib, ularga qarshi turli choralor ko'rajagini aytadi-yu, ammo amalda hech qanday chora ko'rmaydi. U, biror qiziq tadbir o'tkazishni bolalarga va'da qiladi-yu, sal orada va'dasini esdan chiqarib qo'yadi, bolalarda bunday tarbiyachiga izzat va hurmat paydo bo'lmaydi. Har bir pedagogning so'zi bilan ishi bir xil bo'lishi kerak. U o'z ishida va so'zida izchil bo'lmog'i lozim. Har bir tarbiyachi uchun bu narsa qonun sifatida tan olinishi shart.

Bolalarga birdaniga juda ko'p talab-qoidalarni taqdim etish mumkin emas; bolalarni xulq va yurish-turish ko'nikmalariga

o'rgatgan vaqtda ham xuddi o'quv predmetlari mazmuniga kiradigan ko'nikmalarni o'rgatishdagi tadrijiylik va tizimlilikka rioya qilish kerak. Shunday qilinsa, bolalar xulqiy ko'nikmalarni puxta, mustahkam o'zlashtiradilar.

Boshlang'ich ta'lim ustalari ish tajribalarining ko'rsatishicha, qayerda o'quvchilarga yuksak talabchanlik, hurmat, muhabbat, ishonch kuchli bo'lsa, o'sha yerda tarbiyaning ta'siri samarali bo'ladi.

Bolaga mehribonlik, hurmat va muhabbat bilan qarash uning kuchiga kuch qo'shadi, o'ziga bo'lgan ishonchni yanada o'ttiradi, bu, ayni chog'da, o'quvchilarda o'z o'qituvchisiga nisbatan hurmat, ishonch va mehribonlik uyg'otadi. Zotan, bolalar g'amxo'r, mehribon va talabchan o'qituvchini sevadilar, hurmat qiladilar va unga to'la ishonadilar. Mana shunday o'qituvchining bolalarga tarbiyaviy ta'siri kuchli bo'ladi, uning obro'yi ortadi. Agarda o'qituvchi o'z o'quvchilarining kuchiga va imkoniyatiga ishonch bilan qarasa, ular bu ishonchni oqlashga intiladilar.

O'qituvchi va tarbiyachilarning o'quvchiga nisbatan haddan tashqari talabchan va qattiqqo'l bo'lishi ham, va aksincha, bolalarga bo'sh muomala qilishi ham yaramaydi.

O'qituvchi va tarbiyachilar o'quvchilarga nisbatan talabchan bo'lishlari va qo'ygan talablarining o'quvchilar tomonidan so'zsiz bajarilishiga erishmoqlari lozim. Bu esa bolalarni kattalar tomonidan qo'yilgan oqilona talablarni o'z vaqtida bajarishga odatlantiradi. Shu bilan birga, bolalar o'zlariga nisbatan ham talabchan bo'ladilar.

Tarbiya jarayonida bolalarga nisbatan o'qituvchilar, ota-onalar, bolalar va yoshlar tashkilotlari hamda barcha jamoatchilik tomonidan bir xilda talab bo'lishini, ya'ni talabda birlik bo'lishini ta'min etish g'oyat muhimdir.

Maktab ma'muriyati, sinf rahbarlari, o'qituvchilar bilan ota-onalar o'quvchilarga bir xilda talab qo'yishni ta'min etishlari kerak. Ota-onalar ham, o'z navbatida, bolalarni tarbiyalashni maktab bilan mustahkam aloqada olib borishlari hamda bolalarga nisbatan maktab bilan birga bir xil talab qo'yishlari lozim. Oila a'zolari: ota-ona, aka-uka, opa-singil va boshqalar o'rtasida ham bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda birlik bo'lishi zarurdir. Bolaning sinfdan-sinfga o'tishi,

yoshining ulg'ayishi, saviyasining ortishi, dunyoqarash doirasining kengayib borishi bilan talablarning mazmuni va shakli ham o'zgarib, ortib boradi.

Xullas, o'quvchilarga nisbatan talabchan bo'lish, ularga samimiy muhabbat va hurmat bilan qarash qoidasini oqilona hamda mohirlik bilan to'g'ri qo'llanishi, o'quvchilarning kuchiga, imkoniyatlariga ishonch bilan qarashga — tarbiyaning muvaffaqiyatli borishiga yordam beradi.

TARBIYADA O'QUVCHILARNING YOSHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLISH

Bolalar maktabda rivojlanishning turli davrlarini: bolalik, o'smirlilik, o'spirinlik pallalarini bosib o'tadilar. Shu davrlar ichida ular hayot, inson va tabiat, umuman atrofimizni o'rab olgan dunyo haqida aniq bilimlarga ega bo'ladilar. Ularning axloqi ham o'zgarib boradi. Shu yillar ichida bolaning axloqiy tuyg'ulari rivojlanadi, ongi bilan xulqi o'rtasida uyg'unlik vujudga keladi, xarakteri tarkib topadi, o'z xulqi va xatti-harakatlarini ehtiyojga va sharoitga muvofiqlashtirishga intilish odatlari tarbiyalanadi.

Bolalarning yoshi rivojlanish darajasiga ko'ra ularga beriladigan tarbiyaning mazmuni, pedagogik rahbarlikning xarakteri ham o'zgarib boradi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari maktabdagi o'z asosiy vazifalarini: o'zini maktabda, uyda, ko'chada qanday tutish qoidalarini bilib oladilar. Bunday odatlar ularga namuna ko'rsatish, tushuntirish yo'li bilan singdiriladi.

Bolalarning yoshi ulg'aygan sari ularga talab ham orta boradi. Shu tufayli o'rta va katta yoshdagi bolalarni tarbiyalashda ularning mustaqilligiga suyanib ish ko'rish yaxshi natija beradi. Tarbiyada bolalarning kuchi va imkoniyatlarini to'la ishga solish yaxshi, lekin ularning kuchiga ortiqcha baho berib yuborish ham yaramaydi.

Tarbiya berishda o'quvchilarning yosh xususiyatlaridan tashqari, har qaysi bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish ham katta ahamiyatga ega. Bolalarning yoshi, bo'yi bir xil bo'lsa-da, ularning mijozi, fazilatlar, qobiliyat va mayllari, qiziqishlari har xil bo'ladi. Bu farqlar bolalarning xulqida, o'qish va mehnatida aks etadi.

Bir o'quvchiga nisbatan muvofiq bo'lgan tarbiya uslubini boshqa bir o'quvchiga nisbatan qo'llaganda u kutilgan natijani bermasligi mumkin. Sinfdagi o'quvchilarning ba'zilariga oddiy tanbehning o'ziyoq samarali ta'sir ko'rsatadi, ammo boshqa o'quvchilarga tanbeh berishning o'zi kifoya qilmaydi. Ba'zi bir o'quvchi ayrim axloqiy fazilatlarni tezda uqib oladi va unga amal qiladi, ikkinchisi esa unga amal qilmaydi, ayrim bolalar esa bu xil sifatlarni o'zlariga juda sekinlik bilan singdiradilar.

Ayrim o'quvchilar o'zlarining faolliklari, saranjom-sarish-taligi, intizomlilik, fahm-farosati bilan o'qituvchi va bolalar jamoasining ishonchi va hurmatiga sazovor bo'ladilar, boshqalari esa intizomsizligi, pala-partishligi, betgachoparligi, bema'ni qiliqlari bilan tezda „tanilib“ qoladilar.

Demak, har bir o'quvchining qobiliyati, qiziqishi, his-tuyg'ulari, kuchli va zaif jihatlarini aniqlab, tarbiyaviy ishlarda ularni hisobga olish tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish imkoniyatini beradi.

TARBIYAVIY ISHLARNING IZCHILLIGI, TIZIMLILIGI HAMDA BIRLIGI

Avvalo, ta'lim va tarbiya bir maqsadni — barkamol inson shaxsini tarbiyalashni nazarda tutadi. Ya'ni ta'lim ishi tarbiya bilan birga qo'shilib ketadi va bir-birini to'ldirib, mukammallashtirib boradi. Dars jarayonida olib borilgan tarbiyaviy ishlar sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bilan qo'shiladi.

Bolalar bilan olib boriladigan har bir tarbiyaviy ish butun tarbiya ishlarining ajralmas bir qismi sifatida amalga oshirilgan taqdirdagina ta'siri kuchli bo'ladi.

Tarbiya ishidagi izchillik va tizimlilik shundan iboratki, har bir tarbiya ishi maktabning umumiy tarbiyaviy rejasiga asosan ma'lum izchillikda amalga oshiriladi, oldingi ishlarning mantiqiy davomi sifatida tarbiya sohasida qilinayotgan ishlarni rivojlantiradi, mustahkamlaydi va yanada yuqori darajaga ko'taradi.

Tarbiya berishda tizimlilik qoidasi tarbiyani amalga oshiradigan barcha bo'g'inlarning — oila va maktab, bolalar va yoshlar tashkiloti, jamoatchilik, mahalla faollari, maktabdan tashqari tarbiya muassasalari va ishlab chiqarish jamoalarining,

keng jamoatchilikning hamjihatlik va bamaslahat ish ko'rishini nazarda tutadi.

Tarbiya ishidagi bu hamjihatlik va hamkorlikni ta'min etishda maktab asosiy rol o'ynaydi. Maktab yuqorida aytilgan muassasalar bilan mustahkam aloqada bo'lib, tarbiya sohasida bahamjihatlikda ishlashga erishadi.

Tarbiya jarayonida tizimlilik va izchillikni ta'min etadigan muhim shartlardan biri tarbiya sohasidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va mustahkamlashda uyg'unlikka rioya etishdir. Tarbiyaviy ishlarning hammasida bolalarda mavjud bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va odatlarga hamda ularning turmush tajribalariga suyanish lozim.

Har bir odam o'z hayot yo'lida qancha muvaffaqiyatlarga erishgan yoki imkoniyatlarni qo'ldan boy bergan bo'lsa, buning hammasiga, avvalo, uning fe'l-atvori, olgan tarbiyasi sababdir.

XUSHXULQLILIK — KAMOLOT BELGISIDIR

Xo'sh, xushxulqlilik, tarbiyalanganlikning asosiy belgilari nimalardan iborat?

Ulardan ayrimlarini sanab o'tamiz:

— *jahl chiqqanda o'zini bosa olish;*

— *har bir ishni qilganda „yetti o'lchab bir kesish“;*

— *sir saqlay olish, mulohaza qilib, ayrim gaplarni ichga yutish;*

— *doimo ishonch bilan yashash va olg'a intilish; andisha chegarasidan chiqmagan holda dadil bo'lish;*

— *bir ishni boshlagandan keyin uni oxiriga yetkazmay qo'ymaslik;*

— *topgan-tutganini tejab-tergab sarflash va hokazolar...*

Ulamolarning aytishicha, tarbiyalanganlikning o'nta nishonasi bor ekan:

birinchisi — xalq to'g'ri deb topgan narsaga noto'g'ri deb qaramaslik;

— *ikkinchisi — o'z nafsiga erk bermaslik;*

— *uchinchisi — birovdan ayb qidirmaslik;*

— *to'rtinchisi — yomonlikni yaxshilikka yo'yishlik;*

— *beshinchisi — agar gunohkor uzr so'rasa, uzrini qabul qilish;*

— *oltinchisi — muhojirlar hojatini chiqarish;*

- yettinchisi — *el g‘amini yeyish*;
- sakkizinchisi — *o‘z aybini tan olish*;
- to‘qqizinchisi — *el bilan ochiq yuzli bo‘lish*;
- o‘ninchisi — *odamlar bilan shirin muomalada bo‘lish*.

Xushxulqlik, yaxshi muomala, shirin so‘zlilik va oliyjanoblik — yaxshi tarbiya ko‘rganlikning asl belgilaridir.

Xushxulq, yaxshi tarbiya ko‘rgan kishi yaqinlari, yor-u do‘stlari bilan uchrashganda, odamlar yonidan o‘tayotganda, biror xonadonga qadam qo‘yganda yuzida tabassum ila, „Assalomu alaykum“ deb salom beradi. Salom berish, salomga alik olish ham qarz, ham farz hisoblanadi.

Salomning naqadar ulug‘ligi Hadisi sharifda ham shunday ta’riflanadi: „Salom — Olohning yerdagi ismlaridan biridir. Bir-birlaringiz bilan salomlashib yuringlar. Zero, musulmon kishi odamlar oldidan o‘tib borayotib ularga salom bersa, ular ham alik olishsa, ularga salomni eslatgani uchun bir daraja ko‘p savobga erishadi. Mabodo, alik olishmasa, unda zarari yo‘q, chunki ulardan ilgariroq farishtalar alik olishadi“.

Endi salom to‘g‘risida Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning ko‘rsatmalaridan ayrimlarini keltiramiz:

— *uchrashganda qaysi biringiz birinchi bo‘lib salom bersangiz, o‘sha odam Tangriga ham itoatliroqdir*;

— *bir-birlaringiz bilan salomlashib yuringizlar, shunda o‘rtalaringizda mehr-muhabbat uyg‘onadi*;

— *mo‘minlarning bir-birlariga oltita haqlari bor: salom berish; chaqirsa borish; maslahat so‘rsa, javob berish; aksirsa „yarhamukallohu va yashfik“ deyish; betob bo‘lsa, yo‘qlash; vafot etsa, janozada qatnashish*;

— *otliq-ulovli kishi piyoda ketayotganga, piyoda kishi o‘tirganga, ozchilik ko‘pchilikka, kichiklar kattalarga salom bersin. Salomga alik olsa-ku yaxshi, bordi-yu alik olmasa, salom beruvchiga zarari yo‘q*;

— *salom berib kirmagan odamni huzuringizga qo‘ymanglar*.

Qo‘l berib so‘rashganda barmoqlar bilan emas, kaftini kaftga qo‘yish kerak. Uzoq ko‘rishmaganda quchoqlashib ko‘rishish ham xalqimiz odati.

Shunday qilib, ko‘rishganda salom-alik qilish xalqimizga xos odatdir. Hozir ayrim kishilar o‘rtasida urf bo‘lganday „Salom“, „Salomalaykum“, „Xayrli kun“, „Salom berdik“, „Yaxshimisiz“, deb ko‘rishishlar, quchoqlashgach, cho‘lp-

cho'lp o'pishishlar shariat hukmiga ham, odob qoidalariga ham to'g'ri kelmaydi.

OTA-ONANI HURMAT QILISH XUSUSIDA

Milliy tarbiya ota-onani hurmat qilishni, ularga mehr-shafqat ko'rgazishni har bir farzandning eng asosiy burchlaridan sanaydi, aksincha, ota-onaga behurmatlikni qoralaydi.

Janobi Rasullulohning ta'lim berishlaricha, ota-onasiga shafqatli bo'lgan kishini Tangri taolo qiyomat kuni himoya qilib, o'z jannatiga kirgizadi, aksincha, ota-onasini norozi qilib, ularga oq bo'lgan kishiga Tangri rahmat nazari bilan qaramaydi, bundaylar jannatga kirmagaylar. Bir Hadisda: „Ota-onalarning keksalik vaqtida har ikkisini yoki biri bo'lmaganda boshqasini rozi qilib, jannatiy bo'lib olmagan farzand xor bo'lsin, xor bo'lsin va yana xor bo'lsin“, deyiladi. Kimki ota-onasining roziligini olgan bo'lsa, unga qanday yaxshi! Tangri uning umrini uzaytiradi.

Odam qiladigan gunohi azimlardan biri — ota-onasini haqorat qilmoqdir.

Farzandning ota-ona oldidagi haqqi quyidagilar:

1. Agar ovqatga muhtoj bo'lishsa, ovqatlantirish.
2. Kiyimga muhtoj bo'lishsa, kiyintirish.
3. Xizmatga muhtoj bo'lishsa, xizmatlarini qilish.
4. Chaqirishsa „Labbay“ deb hozir bo'lish.
5. Gunoh va g'iybat ishlardan boshqasiga buyurishsa, itoat qilish.
6. Qo'pollik qilmay, muloyim gapirish.
7. Ularning ismlarini atab chaqirmaslik.
8. Oldinga o'tib ketmay, ortlarida yurish.
9. O'zi yomon ko'rgan narsani ularga ravo ko'rmaslik va yaxshi ko'rgan narsasini ilinish.
10. Oллоhdan o'zi uchun qanday mag'firat tilasa, ularning ham gunohlarini kechirishni so'rash.

KATTALARGA HURMAT — AZALIY ODAT

Islomiy tarbiya kattalarni hurmat qilishni, ularga mehribonlik va itoat ko'rsatishni yaxshi fazilatlar qatoriga qo'shgan. Bu haqda bir Hadisi sharifda rivoyat qilinadi: „Soch-soqollarga

oq tushgan musulmon kishini, Qur'oni Karimni, kibrilanmay unga amal qilishdan yuz o'girmaydigan va adolat bilan ish olib boradigan amaldorlarni hurmat qilish Olloh Taoloni hurmat qilishning belgilaridandir“.

Yana bir Hadisi sharifda yoshi katta odam gapni ham, savob ishni ham oldin boshlashi haqida so'z borgan. Payg'ambar alayhissalom: „Katta yoshdagilar bilan suhbatda bo'linglar, ulamolardan maslahat so'ranglar va hukamolar bilan aralashib turinglar“, deb nasihat qilganlar.

Yoshlar kattalarga birinchi bo'lib salom berishadi, biror narsa so'ralgandagina javob qaytarishadi. Kattalar suhbatida o'tirganda ulardan avval so'zlash yaxshi emas. Yoshi kattalardan avval fikr bildirmaslik lozim. Kattalar huzurida og'izni lang ochib esnash, qattiq ovozda gapirish, burun qoqish va tufdash ham odobsizlikka kiradi. Ular suhbatida oyoqlarni chalishtirib yoki uzatib o'tirilmaydi, yonboshlab olinmaydi.

Janobi Rasululloh: „Kimki kichiklarga rahm-u shafqatli, kattalarga izzat-ikromli bo'lmasa, u bizlardan emasdur“, deganlar.

Islomiy odob qoidalariga ko'ra yoshlar kattalarni og'ir, mashaqqatli yumushlardan xalos qiladilar. Ovqat ustida taomning avvali kattalarga tutiladi. Ular qo'l uzatmaguncha ovqatlanish boshlanmaydi. Kattalarni rozi qilish, mamnun etish, ular bilan xushmuomalada, mehribonlik bilan munosabatda bo'lish va shu tariqa ular duosini olish yoshlarning unib-o'sishi uchun yaxshi omil bo'ladi.

ILM VA KASB EGALLASH HAQIDA

Farzandlar ilm olib, olamni tanishlari lozimligi, haqiqatni anglash va tafakkur qilish uchun ilmning naqadar zarurligi hamisha ta'kidlab kelingan. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom o'z ummatlarini ilm olishga da'vat qilganlar, ilm egallashga harakat qilish har bir muslim va muslima uchun farz ekanini qayta-qayta e'tirof etganlar. Hadislardan birida „Garchi Xitoyda bo'lsa ham ilm istanglar“ deb ta'lim berilgan.

Hadisda aytilishicha, bir soatgina ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa uch oy tutilgan nafl ro'zadan afzaldir. Yoki , boshqacha qilib aytganda, ilmga asoslangan ibodat taqlidiy ibodatdan afzaldir, taqvo dinni tutib turuvchi ustundir.

Ajdodlarimizdan bir ulamo aytdilar: „Ilm o‘rgan, u yoshlik paytlaringda to‘g‘ri yurishingni ta‘minlaydi, katta bo‘lganingda buyuk shaxsga aylanishingda asosiy sabablardan bo‘ladi. Ilm doim sening hamrohing bo‘lib, adashishdan va qoqilishdan saqlaydi, dushmanlarni mag‘lub qiladi“.

Ilm olish bilan bir qatorda, farzandlar kasb-hunar ham egallashlari, uning vositasida oilalarini halol mehnat bilan boqishlari shart. Payg‘ambarlarning ham halol kasb bilan shug‘ullanganliklari tarixdan ma‘lum. Masalan, Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom cho‘pon va savdogar bo‘lganlar. Dovud alayhissalom temirchilik qilganlar. Iso alayhissalom tabiblik bilan shug‘ullanganlar va hokazo.

Xalqimiz „Hunar — hunardan unar“ deganda, odamning rizq-u nasibasi hunardan, mehnatdan paydo bo‘lishini nazarda tutgan. Bu hikmatlar yoshlarga ibratdir. Bizning otabobolarimiz azal-azaldan hunarmand, ijodkor-u mirishkor bo‘lishgan. Ularning hunarlari oradan necha yuz yillar otsada, hali-hanuz qadr-qimmatini yo‘qotmay, ko‘rk-tarovatini namoyish etib turibdi. Duradgorlik deysizmi, naqqoshlik deysizmi, zargarlik deysizmi, bog‘bonlig-u sohibkorlik, ustachilik deysizmi —hammani lol-u hayron qoldiradigan ezgu ishlar ajdodlarimizdan bizlargacha yetib kelgan.

O‘zbek xalqi hunarmandchiligi turlarini sanab sanog‘iga yetish qiyin. Beshiksozlik, sandiqsozlik, jaydari arava, Qo‘qon arava, yassi va baland zinali aravalar, jilosi-yu naqshi ko‘z qamashtiradigan pichoqlar-u o‘ymakor kursi — kursichalar, chorpoyalar, guldonlar-u shamchiroqlar, obdasta, jomashov, jom,...

Ularning ko‘pini endi asosan muzeylarda ko‘rib, shunday zabardast-u mohir san‘atkorlar naslidan ekanimizdan ko‘nglimiz olam-olam quvonchga to‘ladi, nechog‘lik boy millat madaniyatiga ega ekanligimizdan fahr-u g‘urur hissiga to‘lamiz.

Ajdodlarimiz o‘z hunarlarini, san‘atlarini kelgusi avlodlarga to‘kis-tugal yetkazish, ularni o‘tmishimiz madaniyati-yu san‘ati bilan oshno qilish uchun nechog‘lik mehr-ixlos, katta g‘ayrat-shijoat bilan, ko‘z nuri, qalb qo‘rini sarflab, tinimsiz mehnat qilganlarining guvohi bo‘lamiz. Ayni paytda bilamizki, bizlar ko‘rgan-bilgan san‘atkorlik, bunyodkorlik mahsullari o‘z zamonida yaratilgan asarlarning daryodan bir tomchisi, xolos.

Hunarmandchilikning qadr-u qimmatini keskin pasayib ketganidan bobolardan qolgan boyliklar ham talon-taroj qilib yuborilgan. Ne-ne ajoyib kasblar, jumladan, kosibchilik, kasanachilik, hunarmandchilik san'ati, ishlab chiqarish ro'yxatidan deyarli o'chirib tashlandi. Chinakam san'at asarlari o'rnini o'yinchoqsifat buyumlar egallab oldi.

Mana, vaqti kelib, yana o'sha ota-bobolarimizdan qolgan hunarmandchilik san'atiga keng yo'l ochildi. Endi gap yoshlar katta qiziqish, zo'r ishtiyoq bilan ajdodlarimiz ishini davom ettirishlarida qoldi.

Qo'lida hunari bor o'lmaydi, uning nomi ham o'chmaydi, birovg'a xor-zor ham bo'lmaydi. Shoir Badriddin Hiloliy aytadi:

*Tirishib topmasang bir hunar, yuz ayb,
Bir hunar yopadi, bo'lsa gar yuz ayb,
Bir esa hunar-u aql ham tamiz,
El nazdida doim uch kishi aziz.*

Hunarning umri boqiy, u o'lmas—yitmas mo'jizadir. Hayot davom etar ekan, avlodlar ketidan avlodlar dunyoga kelar ekan, yuqorida zikr etganimiz — noyob buyumlar turmush ehtiyoji uchun doimo kerak bo'lishi tabiiydir. Zero, inson tirik ekan, uy-joy qilishi kerak, farzand ko'rar ekan, beshik, g'altakarava, qiz uzatish, o'g'il uylantirishga sandiq-quti, bog'-rog' bunyod qilish uchun asbob-uskunalar kerakki, bu narsalarni bunyodga keltirish uchun ustalarning mehnati, ishbilarmonligi juda zarurdir.

Agar yoshlarimiz maktabdan tashqari bo'sh vaqtlarini behuda ko'cha changitishga sarflamay, turli kasb-u hunar sohiblariga shogird tushib ish o'rgansalar, besh-o'n yil o'tmay, qarabsizki, hamma toifadagi hunarmandlar o'zimizda muhayyo bo'ladi. Bu yoshlarning ro'zg'or tebratishda ota-onalarga yordami bo'lsa, o'zlarini kelajaklari uchun ham muhim omil bo'ladi. Buning yaxshi tomoni yana shundaki, mehnat bilan mashg'ullik ularni turli nojo'ya xatti-harakatdan, befoyda mashg'ulotlardan, behuda sang'ib yurishlardan asrab qoladi, bu esa o'zlarining kelgusi baxtli taqdirleri va kamolga yetishuvlarida koni foydadir.

Hech kim onadan hunarmand bo'lib tug'ilgan emas. O'tmishda o'smir esini tanib, qo'li ishga kelgach, ota-onasi

ziyraklik bilan uning qiziqish va intilishlarini kuzatib, bolani o'z qiziqqan hunar sohibiga shogirdlikka topshirishgan. Shogirdning mehnatga munosabati, kasb-korga muhabbatiga qarab ustozlar o'z hunarlarini o'rgatganlar, mustaqil ishlash uchun baholi qudrat shart-sharoit ham yaratib berganlar.

Keksa hunarmandlarning hikoya qilishlaricha, usta qancha qattiq- qo'l, talabchan bo'lsa, shogird kasbini shuncha tez va puxta egallar ekan. Buyurilgan ish ko'ngildagidek bajarilib, shogird egallagan hunar sohasida oqsoqollar imtihonidan muvaffaqiyatli o'tgandan so'ng uning usta bo'lishiga fотиha berilarkan. Shundan so'ng, usta bo'lgan yigit istasa shu joyda ishini davom ettiraverishi, xohlasa o'zi do'kon ochib, shogirdlar yetishtirish huquqiga ega bo'lar ekan.

Qarang, naqadar chiroyli, naqadar ibratomuz udumlar! Bu, bir tomondan, yoshlarning o'zlari sevgan kasb-korlariga qiziqishlarini kuchaytirsа, ikkinchidan, ularning zimmasidagi mas'uliyatni oshiradi. Ayni zamonda, sanoat korxonalarimiz qoshida shunday ustaxonalar ochilib, malakali shogirdlar yetishtirilsа, ko'plab yoshlar hunarmand bo'lib yetishadilar, ular bekorchilikdan qutulib mehnatga ishtiyoqmанд bo'ladilar, ota-bobolarimiz hunarlariga mehrlari tovlanadi. Shunday qilinganda, respublikamiz ravnaqi oshadi. Yuqorida aytganimizdek, ham ishsizlik kamayadi, ham o'zimizdan istaganchа mutaxassislar yetishadi, ham moddiy boyligimizga boylik qo'shiladi. Bu esa xalqimizni kundalik zaruriy buyumlar bilan bemaolol ta'minlash imkoniyatini tug'diradi.

Quvonchligi shuki, respublikamiz mustaqil bo'ldi, o'zbek tilimizga davlat maqomi berildi. Yoshlar qunt qilsalar, ayni paytda qayoqqa qo'l uzatsalar yetgulik sharoitlar bor. Faqat maqsad aniq, qiziqish kuchli, bilim va zehn o'tkir bo'lsa bas! Buning uchun har bir o'quvchi o'zi qiziqqan sohaga oid adabiyotlarni topib o'qishi, mustaqil ravishda o'z-o'zini tayyorlab borishi kerak. Ota-ona, o'qituvchi-tarbiyachilar esa, albatta, bolalarning bu intilishlarini qo'llab-quvvatlashlari, qo'llaridan kelganicha ko'maklashishlari lozim.

Qadimda o'g'il bolalar va qizlarning o'zlariga xos alohida-alohida kasb-kor o'rganish usullari bo'lgan. Masalan, o'g'il bolalar duradgorlik, g'isht teruvchilik, beshiksozlik, sandiqsozlik, bog'bonlik, etikdo'zlik, ganchkorlik, naqqoshlik hunarlarini egallasa, qiz bolalar do'ppido'zlik, chevarlik,

kashtadoʻzlik, yoʻrmadoʻzlik (jiyak toʻquvchi) hunarlarini egallashga ishtiyoqmand boʻlganlar. Har kim oʻzining jinsiga, jismoniy kuchiga, zehniga, ziyrakligiga qarab, xohlagan ishini oʻrganib, shu bilan mashgʻul boʻlgan. Hunarli boʻlish faqat yigitlargagina emas, qizlar uchun ham zaruriy shart edi. Ular qanday toyifadagi oilada — u boy xonadonmi yoki oʻrta-holmi, bundan qatʼiy nazar, baribir hunarli boʻlish zarurat hisoblangan. Qizlarni turmushga uzatishda hunar juda qoʻl kelgan. Bu, birinchidan, sep tayyorlashda oilaga moddiy yordam bersa, ikkinchidan, oʻgʻil uylantiradigan xonadon sohiblari ham qizning odob-axloqi risoladagidek boʻlishidan tashqari, albatta, tikish-bichishni bilishi, pazandalik kabi bir-ikki hunarni egallagan boʻlishiga katta eʼtibor berishgan. Kuyov boʻlajak yigitlar ham shunday talablarga toʻla-toʻkis javob berishlari lozim koʻrilgan. Negaki, turmushni qiynalmay, bekam-u koʻst, tartibli olib borish va uning mustahkamligini taʼminlash koʻp jihatdan kelin-kuyovning uddaburonligi, ishbilarmonligi, epchil-chaqqonligi, roʻzgʻorni tebrata bilishiga bogʻliq boʻlgan. Shuning uchun ilgarigi paytlarda oila qurganlar oʻrtasida qoʻydi-chiqdi kabi noxushliklar kamdan-kam uchragan.

Qadimgi udumlarimizdan yana bir ibratligi, ota-onalar kasb tanlashda farzandlarining oʻzlariga toʻla erkinlik berishgan. Ular qaysi bir hunarni mukammal oʻrganishlariga koʻzlari yetsa, shunga rozi boʻlib koʻmakdoshlik qilganlar. Hozir ota-onalarning koʻpchiligi bu qoidaga rioya qilmaydilar. Farzandlari oʻqigandan koʻra oʻzi istagan kasb-hunarni egallasa baxtli hayot kechirishini oʻylamaydilar, farzandlari oʻrta maktabni bitirishi bilan ularning oliy maktabda tahsil olishlari uchun qobiliyatlari, bilimlari, sabr-u bardoshlari yetarli, yoʻqmi, bu bilan hech hisoblashmasdan, bir amallab oliygohlarga kiritishga harakat qiladilar. Koʻplar bunga muvaffaq ham boʻladilar. Lekin keyinchalik buning oqibati nima boʻladi? Farzandlar yo oʻqishning oʻziga xos mashaqqatlariga toqat qila olmay, yoki oʻqishni davom ettirishga bilim darajalari yetmay, tashlab ketadilar. Vaholanki, orada zoye ketgan bir-ikki yil vaqt mobaynida ular oʻzlariga munosib biror hunarni egallashlari va hayotda ravon yoʻlni topib olishlari mumkin edi.

Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkin: ota-ning davlat-u mansabi hech qachon, hech kimga vafo qilmagan, boshga bir mushkul ish tushsa, boylig-u davlat bu mushkulotdan qutqarib qololmagan. Abdurahmon Jomiy aytdi:

*Otangga bo'lmagin arzanda, bandi,
Bandidan chiqib bo'l hunar farzandi.*

Buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy o'zining „Farhod va Shirin“ asarida yoshlar ta'lim-tarbiyasida asosiy omil bo'lgan kasb-hunar egallashning ahamiyatini zo'r muhabbat bilan tasvirlagan.

Xitoy hoqonining yakka-yu yagona o'g'li Farhodni otasining davlati-yu mansabi zarracha qiziqtirmaydi. Toj-u taxt, shoh bo'lish orzusi unga butunlay yot bo'lib, hunarmand bo'lish ishtiyoqida yonadi va otasini ranjitib bo'lsa-da, meros — toj-u taxtni rad etadi. Ota o'g'lining ma'yus ahvolini ko'rib, unga qasr soldirishga qaror qiladi. Farhod qasr bunyodkorlari bo'lmish Moniy, Boniy kabi mohir ustalar yonidan ketmay, ulardan tosh yo'nish, naqsh o'yish hunarlarini mukammal o'rganib oladi.

Bir kuni u otasining sandig'ida bir suratni ko'rib, unga g'oyibona oshiq bo'ladi va arman mamlakatining malikasi bo'lmish Shirinni axtarib yo'lga chiqadi. Ko'p aziyatlar chekib, goh quruqlik, goh dengiz-u daryolar osha arman mamlakatiga yetadi. Bu safarida kemada tanishib qolgan do'sti — eronlik yigit Shopur unga hamrohlik qiladi. Arman mamlakatining podshosi Mehinbonu kimda-kim Armaniston sarhadiga suv chiqarsa, jiyani Shirinni shu kishiga nikohlab berishga va'da qilganini eshitib, Farhod darhol ishga kirishadi. O'zi uchun qurilgan qasrda ustalar bilan bab-baravar ishlab, ularning hunarlarini egallagan Farhod tosh kesuvchilik, yo'nuvchilik san'atini ishga solib, suv chiqarishga erishadi va dovrug'i hamma yoqqa tarqaladi.

Yosh malika Shirin qo'li gul, mohir toshkesar yigitning ishini ko'rgani kelib, o'z aksini toshga yo'nib ishlagan Farhodga qoyil qoladi va unga ko'ngil qo'yadi... Voqeaning davomi „Farhod va Shirin“ dostonini o'qigan, shu asosda yaratilgan kino va dramatik asarlarni ko'rgan kishilarga yaxshi ma'lum.

Bu yerda gap Farhodning sevgisi, do'stona munosabati va boshqalar xususida emas, balki shoh o'g'li bo'laturib, hunar egallshni hayotining ma'nosi deb bilgan, bu bilan o'z yigitlik sha'nini yuksak darajaga ko'targan va xalq dilida abadiy qolgan mehnatkash, oqil-u fozil inson xususida boryapti. Otaning davlat-u mansabi, hatto toj-u taxti ham hech qachon, hech kimga vafo qilmagan, boshiga bir mushkul ish tushsa, boylig-u davlat bu mushkulotdan qutqarib qololmasligi, faqat o'z kuchi, bilimi, aql-u idroki, qolaversa, sadoqatli do'stlari-yu o'rgangan hunarigina kishini har qanday ofat-u balolardan asrab qolishi muqarrarligini hozirgi yoshlarimiz, xususan, o'quvchilarimiz Farhod timsolida ong va shuurlariga mustahkam o'rnashtirib olishlari va amalda bunga rioya etishlari nihoyatda zarurdir.

Savol va topshiriqlar

1. Qur'oni Karim, Hadis, Sharq allomalari asarlarida komillikka erishishning muhim vositasi qanday ifodalangan?
2. Hikmatlarda „Ota-onaning bolaga qoldiradigan katta merosi — bu ularning bergan yaxshi tarbiyasidir“ deyiladi. Bunga munosabatingiz qanday, so'zlab bering.
3. „Qush uyasida ko'rganini qiladi“, „Bola boshidan, nihol yoshidan“, „Bola aziz, odobi undan aziz“ kabi maqollarda qanday ma'no-mazmun yashiringan?
4. „Komil inson“ni Siz qanday tasavvur etasiz? Reja asosida insho yozing.

XXIII BOB. MILLIY TARBIYANING O'ZIGA XOSLIGI VA MEZONLARI

MILLIY TARBIYA MEZONLARI HAQIDA

Ispaniyalik bir faylasuf olim butun umrini jahon xalqlarining urf-odatlarini, axloq-odobini o'rganishga, tadqiq qilishga bag'ishlagan ekan. Ittifoqo, o'sha olim bizni yurtimizga tashrif buyurib, Toshkent, Samarqand, Buhoroda bo'libdi. Yurtiga qaytib borgach: „Hozirgacha o'rgangan, tadqiq qilgan barcha ishlarimni o'n besh yoshlik o'zbek qizalog'ining o'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'ygancha choy uzatishdagi odobiga, nazokatiga almashtirishga rozi edim“, degan ekan. Biz shunday yuksak madaniyatli xalqning farzandlari ekanligimizdan har qancha faxrlansak arziydi, albatta.

Darhaqiqat, xalqimiz azal-azaldan axloqiy fazilatlarga boy bo'lgan. Ota-bobolarimiz farzand o'stirar ekanlar, ularning xulq-atvorlariga, gap-so'zlariga, kishilar oldida o'zlarini qanday tutib, nimalar haqida fikrlashib, o'z maqsadlarini qanday so'zlar bilan tushuntirishlariga katta ahamiyat berishgan. Ular farzandlarining qo'rslik qilishi, kattalar suhbatiga aralashishi, nojo'ya ishlarga zinhor-bazinhor yo'l qo'ymaganlar. Bu narsalarga farzand tarbiyasining eng muhim tomoni deb qaraganlar.

Ammo, ming taassufki, yaqin tariximizda sharqona tarbiya, axloq-odobning ming yillik tajribalaridan „eskilik sarqiti“ deb voz kechdik, o'zligimizni unutayozdik. Axloqsizlik, hayosizlik, ichkilikbozlik, qadimiy merosimizdan nafratlanish asosida qurilgan „yangi axloq“ zo'rlab targ'ib qilindi. Bu „ovrupocha odob“ning samarasini, xalqimiz boshiga solgan kulfatlarini, ma'naviyatimizga yetkazgan zararlarini bugun hammamiz ko'rib turibmiz.

Sharqona odob ming yillar mobaynida islomiy tarbiya qoidalari asosida tarkib topib, takomillashib borganligi tarixdan ma'lum. Chunonchi, Qur'oni Karim oyatlari mazmuni, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom Hadislari, sharq allo-malari va faylasuflarining kitoblari tarbiyamizning manbayi bo'lib xizmat qilgan.

Islomiy tarbiya musulmonlar hayotining barcha qirralarini, hatto mayda jihatlarigacha qamrab olgan. U go'daklarni

emizishdan tortib, qanday kiyintirishgacha, ovqatlanish odo-bidan tortib, ko'cha-ko'ya, kattalar qoshida o'zini qanday tutish lozimligining barcha jihatlarini o'z ichiga olgan. Eng asosiysi, islomiy odob farzandlarning halol, pok, mehnatkash, ilmga intiluvchan, kattalarni, ayniqsa, ota-onani hurmatlash ruhida tarbiyalanishni shart qilib qo'ygan.

Payg'ambar alayhissalom Hadislarida: „Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga, axloq-odobini ham yaxshilanglar!“ „Hech bir ota o'z farzandiga xulq-u odobdan buyukroq meros bera olmaydi“, deyilgan. Yana bir Hadisda esa: „Mo'min kishiga berilgan narsalarning eng yaxshisi chiroyli xulqdir“, deyilgani bejiz emas. Bobokalonlarimiz hamisha barkamol inson shaxsini tarbiyalashga intilganlar va o'z farzandlari, mahalla yoshlari va butun jamiyatning tarbiyasi bo'lishi uchun kurashganlar. Yoshlarni tarbiyalashda „Mening bolam“, „Sening bolang“ deb ajratishmagan. Tarbiya berish hammaning vijdoniy burchi, deb qaralgan.

Odamzod dunyoga kelibdiki, mudom mukammal timsol axtaradi, komillikka intilib, ruhiy najot yo'lini qidiradi. Shu orzu-intilish samarasi o'laroq, ma'naviyat bobida beqiyos kashfiyotlar qilingan.

Komil inson haqidagi ta'limot insonni yuksak kamolotga yetishini ko'zda tutadi. Komillik bu — inson Yerdan qilgan hamma ishlarining ma'naviy e'tiqod bilan sug'orilishidir.

O'zbek xalqi o'z madaniyati va ma'naviyatida komil insonlarni voyaga yetkazishga katta e'tibor bergan. Buning natijasida asrlar davomida aql-u zakovatga, qomusiy bilim va qobiliyatga ega bo'lgan Az-Zamaxshariy, Aburayhon Beruniy va Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino va Al-Xorazmiy, Amir Temur va Ulug'bek, Alisher Navoiy va Bobur, Ogahiy kabi komil insonlar yetishib chiqdi va olamga tanildi. Ular tufayli xalqimiz mag'rur yashadi, doimo hurriyat va erk sari intildi.

Bizga ma'lumki, Abu Ali ibn Sino buyuk qomusiy olim sifatida tibbiyot, riyoziyot (matematika), falakiyot, fizika, kimyo, biologiya, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, filologiya, falsafa, axloq, estetika va jismoniy tarbiya kabi ko'plab fanlarning yetuk bilimdoni bo'lgan. Uning aql-zakovati, yaratgan asarlari O'rta Osiyodagina emas, balki Sharq va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ham hurmat bilan tilga olinadi. U har tomonlama komillik darajasiga yetgan ulug' inson bo'lgan. Abu Ali ibn Sino yigirma to'rt yoshida ko'pgina ilm sohalaridan

xabardor bo'lib, Buxoroda olimlar bilan bo'lgan bahsda ularni dog'da qoldirganligi ma'lum. Bunday muvaffaqiyatga olim kamolotga erishganligi tufayli muvaffaq bo'lgan edi.

Abu Ali ibn Sino o'z hayoti va faoliyati davomida doimo ezgulikka intilgan. Uning nomi va asarlari hamisha tillardan-tillarga, dillardan-dillarga o'tib yuraveradi.

Inson komillikka intilar ekan, zinhor bu intilishning oxiriga yeta olmaydi. Shu bois, men komilman, kamolotga erishdim, degan odam xato qiladi. Inson o'z faoliyati mobaynida, nuqson va kamchiliklarga ham yo'l qo'yadi. Ammo shu nuqson-u kamchiliklarni tushunib, tuzatib, ularni takrorlamaslikka harakat qiladigan kishi barkamol insondir. Bu haqda Alisher Navoiy shunday degan:

*Noqis uldirkim, o'zin komil degay,
Komil ulkim, nuqsin isbot aylagay.*

Inson kamolotiga chek-chegara yo'q. Muttasil kamolot sari intilmoq—taraqqiyot omilidir.

Kishi umrini baland himmat bilan boyitmog'i shart. Yuksak maqsadlar sari intilmoq, insoniyatga naf yetkazib yashashni hayotining mazmuni deb bilmok — himmati balandlikdan nishonadir. Alisher Navoiy bu xususida bunday degan:

*Birovkim, anga himmat o'ldi baland,
Erur olam ahli aro arjumand.
Ani, anga mufliski yo'q himmati,
Chu yo'q himmati, yo'q aning hurmati.*

O'tmish ma'naviy merosimiz komil inson g'oyasi bilan charog'on. Hazrat Alisher Navoiy dostonlarining har biri komillikning o'ziga xos mezonidir. Darhaqiqat, Navoiy asarlarining har bir sahifasi, misrasi va xulosasida ana shu mezon zo'r kuch bilan tashviq etila boradi. Chunki, buyuk shoirning „Arba'in“ asarida quyidagi hikmat, ayniqsa, muhimdir:

*El aro yaxshiroq, deding, kimdur,
Eshitib shubha ayla raf andin,
Yaxshiroq bi anu ulus arokim,
Yetsa ko'proq ulusga naf andin.*

Ya'ni el orasidagi eng yaxshi odam — ulusga (xalqqa) ko'p foyda yetkazgan kishidir.

Zero, komil insonning bundan ko'ra ta'sirchanroq tashviqini topmoq qiyin.

Ma'lumki, Navoiyning ideal qahramoni — Farhoddir. Bu qahramonning fe'l-atvorida, yurish-turishida, faoliyatida mukammal insonga xos fazilatlarining barchasi jamuljam. U ilmu hunarni behad muhabbat bilan o'rganadi. Mehnatsevarlik, insof, halollik, kamtarlik, himmat va muruvvatpeshalik, fidokorlik, pokiza tabiatlilik, ota-onaga hurmat ko'rsatish, toj-utaxt, davlat va boylikka befarq qarash, xullas, barkamol insonga xos nimaiki sifat bo'lsa, hammasi Farhodda mujassam edi. Shuning uchun el — xaloyiq Farhodni g'oyat sevadi, tun-u kun uni duo qiladi. Shoirning o'zi esa uning oliy fazilatlarini mana bunday ta'rif etadi:

*Demonkim, ko'ngil pok ham ko'zi pok,
Tili pok-u, so'zi pok-u, o'zi pok.
Aningdek tiynati pokiga loyiq,
Duosin aylabon poki xaloyiq.*

Inson koinotdagi barcha mavjudotlar ichida ulug'i hisoblanadi. Uning kamoloti oldida aql hayron qoladi, chunki inson haqiqat haqida chuqur o'ylaydi. Kamolot yo'liga chiqish uchun u asta-sekin o'zligini izlaydi, olamni taniydi. Alisher Navoiy „kamol et kasbkim“ deya da'vat qilganlarida komillik uchun zarur juda ko'p xususiyatlarni nazarda tutgan. Kishi o'zini hirs, tama, nafs, g'aflat, nodonlik singari mayllardan poklamasa, u hech vaqt komil bo'la olmaydi. „Olam uyi“da yashash uning fuqarosiga aylanishdir. Alisher Navoiy insonning „Jahon farzandi“ mavqeyiga ko'tarilishini xohlagan. Xuddi shu mavqeni esa kamolotning oliy cho'qqisi deb bilgan.

Navoiy o'z davrida komil insonlarni „ahli ma'ni“ deb bilgan. „Ahli ma'ni“ bu — fikrli odamlardir. Fikrsiz xaloyiqning ongida ma'ni chuqurligi bo'lmaydi. Fikrlash — haqiqatni anglashdir. „Ahli ma'ni“ deganda oqil va dono, kamtar va oliyjanob, haqiqatparvar va fidoyi kishilarni tushunish kerak. Bunday fazilatlarga ega bo'lgan kishilarning tafakkur doirasi keng bo'ladi.

Chunki ularda aql oddiy so'z va tushunchalardan emas, balki diyonat, adolat, insof, iymon, ishq, dard tuhfalaridan kamol topgan bo'ladi.

Alisher Navoiyning fikricha, „ahli ma'ni“, ya'ni ma'nili kishilar ma'naviyati yetuk shaxslardir. „Hayrat ul-abror“

dostonida yetuk shaxsning ma'naviyatidagi yaxshilik, saxovat, soflik, hayo, muruvvat, andisha, adab, kamtarlik, sadoqat, qanoat, rostgo'ylik, bag'rikenglik singari fazilatlarini ta'riflab, ruhiy kamolot yo'llari tahlil etilgan.

Navoiyning fikricha, yosh avlodni kamolotga yetkazish deganda, uni xalqparvar, bilimli, eng yaxshi fazilatlarga ega kishilar qilib yetishtirish anglashiladi. Bunda tarbiya yetakchi rol o'ynaydi, shu bilan birga, Navoiy tarbiya ta'siriga beriluvchi, qobiliyatli o'quvchi bolalar bo'lgani singari, yomon xulqli bolalar ham borligini, ularni tuzatish mumkinligini aytadi. Bola shaxsining kamolotida tarbiyaning yuksakligini qayta-qayta ta'kidlaydi.

Inson go'zal xislatlar, yaxshi fazilatlar, nurdek pokiza umid—niyatlar bilan komillikka — kamolotga intilib boradi. Hayotning hamma achchiq-chuchugini, rohat-u azobini, mehnat-u mashaqqatini totib, bulardan namuna-yu ibrat olib, yashash va yaratish iqtidoriga erishadi; inson minglarcha yillar mobaynida boshidan kechirgan barcha tajriba-saboqlaridan xulosa chiqarib, munavvar yo'lga chiqqan.

Dunyoda insonga tuhfa etilgan aql ne'mati shunday qudratli kuchki, u bilan odam o'zini istagan holatda tarbiya eta oladi, har qanday azob-mashaqqatni, har qanday yomonlikni, eng murakkab muammolarni ham aql ne'mati bilan yengadi va hal etadi. Ruhiy kamolot odam qalbida ezgulikning yuksak koshonasini yaratadi.

Aql-zakovatning kamoli o'qish, o'rganish, tahlil etish, idrok qilish, e'tiqod qo'yish, hayot tajribasini egallash bilan ro'yobga chiqadi. Yosh niholning basavlat daraxtga aylanishi parvarishga bog'liq bo'lganidek, odam bolasining komil inson bo'lib yetishishi uchun uni murg'aklikdan tarbiyalashga e'tibor berib borish lozim.

SHARQONA TARBIYANING O'ZIGA XOS KO'RSATKICHLARI

Davlatimiz sobit qadamlar bilan o'z taraqqiyot yo'lidan bormoqda. Bu yo'l — milliy xususiyatlar, qadriyatlarni tiklash, saqlash, rivojlantirish, milliy g'ururimizni uyg'otish, vatanparvarlik va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan mafkura negizida kamolotga erishish yo'lidir.

Shu tariqa yuqoridagi fazilatlarni shakllantirishni o'z ichiga oluvchi yangi pedagogik yo'nalish dunyoga keladi. Darhaqiqat,

milliy tarbiya — O‘zbekiston milliy mustaqilligining pedagogik maqsadi va shartidir.

Milliy tarbiya — O‘zbekistonning davlat mustaqilligini mustahkamlash va amalga oshirishga tayyor farzandlarni tarbiyalab voyaga yetkazishga xizmat qiladi.

Bu maqsadga erishishning o‘ziga xos nazariy muammolari bor. Shulardan biri — milliy tarbiya nazariyasining asosiy qoidalari va ilmiy tushunchalari yaratilmaganligidir. Ikkinchi muammo — „O‘zbekiston mustaqilligini mustahkamlashga tayyor farzandlar qanday fazilatlariga ega bo‘lishi kerak?“ degan savolga aniq, tajribada asoslangan javoblar olish masalasidir. Bularning barchasi O‘zbekiston maktablarida milliy istiqlol tarbiyasining mezonlarini ilmiy asoslash zaruratini vujudga keltirmoqda.

O‘zbekiston maktablari o‘quvchilarini milliy ruhda tarbiyalash mezonlari mustaqillik tufayli yanada dolzarb ahamiyat kasb etgan shaxsning milliylikiga bevosita aloqador bo‘lgan fazilatlarini singdirish tamoyilidan kelib chiqib belgilandi.

Milliy tarbiya mezonlarini belgilashda mustaqil O‘zbekistonning ijtimoiy buyurtmasi bo‘lmish ijobiy sifatleri: milliy iftixor, vatanparvarlik, millatlararo muloqot madaniyati, milliy odob, vijdoniylik, imon-e’tiqod, milliy istiqlol mafkuraviy ongini rivojlantirish zarur. Ularning aksi bo‘lgan salbiy sifatlar: milliy befarqlik, vatanfurushlik, xoyinlik, manqurtlik, millatchilik, mahalliychilik, vijdonsizlik, mafkurasizlik kabilarga nafrat uyg‘otish darkor. Bu ishlarni bir-biri bilan uzviy bog‘lab olib borish o‘qituvchi-tarbiyachi tomonidan maxsus mezon qilib olinishi kerak.

Milliy tarbiya mezonlarini belgilashda o‘quvchilarning yosh, aqliy imkoniyatlari e’tiborga olinadi. Quyida tarbiyalanuvchining milliy tarbiyalanganlik ko‘rsatkichlari va mezonlarining taxminiy namunasini keltiramiz.

O‘zbekiston—Vatanim mening. O‘zbekistonning tabiiy, ma’naviy, jug‘rofiya va milliy xususiyatini anglash, o‘lkaning o‘tmishi, hozirgi hayot va kelajagi haqida tushunchalarga ega bo‘lish, O‘zbekistonning, o‘zbek xalqining qahramon farzandlarining xizmatlarini bilish, O‘zbekiston Davlat ramzlarini bilish.

Milliy g‘urur asoslari. O‘zining o‘zbek millatiga mansubligini anglash, „O‘zbek xalqi“ tushunchasining madaniy

mohiyatini tushunish, o'zini o'z millatining farzandi deb bilib, milliy burchlarini anglash, ona tilini cheksiz sevisht, shu tilda to'g'ri so'zlash va fikrlash.

Milliy odob. Avval salomlashib, keyin so'z boshlash, o'zbek xalqida „yaxshi“, „yomon“ deb baholanuvchi xulq namunalarini bilish, barchani „siz“lash, o'zidan katta va kichiklarni izzatlash, do'stlik burchlarini bilish, ustozlarni e'zozlash munosabati, uyat so'z, so'kinishga, odobsizlikka salbiy munosabat bildirish.

Vijdoniylik. Biror ishga qo'l urishdan avval „Bu ishimga odamlar nima deyisharkan?“ degan mulohaza va andishaga borish, rostgo'ylik, yaxshi xulq va yomon xulqning farqlarini tushunish, yaxshi xulqqa ijobiy, yomon xulqqa salbiy munosabatini bildirish, ko'ngildagi gapni ochiq aytishga o'rganish.

Shu tushunchalar mohiyati ochib berilishi lozim.

VATANNI SEVMOQ IYMONDANDIR

Ota-bobolarimizdan qolgan merosiy an'analardan biri — o'zi tug'ilib o'sgan vataniga, xonadoniga, el-ulusiga cheksiz izzat-ehtirom tuyg'usidir. „O'zga yurtning sultoni bo'lguncha, o'z yurtningni gadosi bo'l“ degan gaplar ham donolardan qolgan. Ajdodlarimiz o'z el-yurtlarining chinakam fidoyilari, o'z vatandoshlarining mehribonlari bo'lganlar. Kindik qonlari tomgan tuproqning bir siqimini o'zga yurtning olam-olam boyligi-yu behisob zarlariga almashtirmaganlar. Bu odat o'zbek xalqining qon-qoniga singib ketganki, u o'z go'shasini hech qachon o'zgalarning qasr-u koshonalariga almashtirishni ravo ko'rmaydi, „Ona yurtning — oltin beshiging“, „O'z uyim — o'lan to'shagim“, deya bor mehr-u muhabbatini o'z yurti, vatani, uyi, xonadoni ahliga ulashib, goh to'qlik bo'lsin, goh yo'qlik bo'lsin, shukur qilib yashayveradi.

Mana bu fazilatni vatanni sevisht, vatanparvarlik deyiladi.

O'zbek xalq og'zaki ijodida, folklorning katta-kichik janrlarida, ya'ni mitti maqollardan tortib, yirik epik asarlar — qahramonlik, ishqiy, romantik dostonlarda bosh mavzu yurtsevarlik ohanglari bo'lib kelgan. Darhaqiqat, Vatan yo'lida fidoyilik ko'rsatish fazilati va xalq xarakteri, u tarbiyalagan bahodirlar xatti-harakatlarida alohida ko'zga tashlanadi. Folklor namunalarida ta'kidlanishicha, bir siqim muqaddas ona tuproq

uzoq o'lkaga otlangan bahodirni hatto shunqor uchib o'tolmaydigan tog'lardan, asov daryolardan, qush uchsa qanoti, odam yursa oyog'i kuyadigan cho'l-u sahrolardan olib o'tadi, dushmanlar hamlasidan saqlab qoladi, maqsadga yetkazadi va ona yurtiga sog'-omon qaytadi.

O'zbek xalq dostonlarida ona diyorning bebaho timsoli yaratilganligi ularning g'oyaviy mazmunini yanada chuqurlashtirgan. Doston qahramonlari uchun ona diyordan ortiq muqaddas joy yo'q, ular o'z yurtlari ishtiyoqida yonadilar, aziz yurtning bir qarich yeri, bir siqim tuprog'i uchun jon olib, jon beradilar. Bu xususiyat, ayniqsa, „Go'ro'g'li“ dostonida juda kuchli namoyon bo'ladi. Xalq bahodir Go'ro'g'li tilidan shunday deydi:

Yurtga dushman ko'z olaytirs,
Qarab turmas yigitning mard.

Yoki:

Yurtni qo'ridi dushman ellardan,
Yovlar kelsa tayyor edi Go'ro'g'li.
Xalqqa dushman Go'ro'g'lining dushmani,
Ularni qiyratar edi Go'ro'g'li.
O'z vaqtida man-man degan shohlarni,
Ushlagandan otar edi Go'ro'g'li.
Elga g'anim qo'shin tortib kelganda,
Shunda jonin tikkan edi Go'ro'g'li.

Bu termadagi g'oya „Go'ro'g'li“ turkumidagi dostonlarning butun mohiyatini belgilaydi, deyish mumkin. Ularda yaratilgan afsonaviy Chambil eli timsolida keng ma'nodagi diyor — yurt obrazi har tomonlama mukammal yaratilgan. „Go'ro'g'li“ dostonlarining asosiy mavzularidan biri — yurt-sevarlikni chuqur ochishga qaratilgandir. Shu ona yurt obrazi orqali baxshilar kishilarda vatanparvarlik, yurtni chuqur seva olish tuyg'ularini shakllantirib, ularni tobora rivojlantirganlar.

Xalq maqollarida ham bu g'oya o'z aksini topganligining guvohi bo'lamiz:

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

*Ona yurtning omon bo'lsa,
Rangi ro'ying somon bo'lmas.*

Eldan ayrilguncha, jondan ayril.

*O'zga yurtning dang'illama saroyidan,
O'z yurtningning kulbayi vayronasi yaxshi.*

*Yurt qo'risang o'zarsan,
Qo'rimasang to'zarsan.*

Yurti boyning o'zi boy.

*Yurt bilan bo'lgan yetar murodga,
Yurtdan ayrilgan qolar uyatga.*

Xalq og'zaki ijodi asarlarida eng ta'sirli, eng shirin so'zlar Vatanni sevuvchi, uning tashvishini o'zining tashvishi, uning quvonchini o'zining sevinchi deb biluvchi, ona diyor sha'ni uchun kurashuvchi kishilar sharaflanadi, eng yomon so'zlar va qora bo'yoqlar salbiy obrazlarga nisbatan qo'llanadi. Xalq nazdida har qanday gunohni kechish mumkin-u, ammo Vatanga xiyonatni kechirib bo'lmaydi.

Bobolar aytadilarki: — O'z vatanini sevmagan odam — yomon odam.

Kimda-kim o'z ona diyorining zamini-yu oqar suvlarini, kimsasiz cho'llari-yu dala-dashtlarini qalbdan seva olsa, unday odam kam bo'lmaydi, kamol topadi. Vatan xoini esa xalq qahrg'azabiga uchragan kishidir. Vaqti kelib, unga hatto bir qarich yer ham, kafan ham buyurmaydi. „Bir siqim ona yer tuprog'i bir hovuch oltindan qimmat“, — deb bejiz aytilmagan.

O'z vataningni, millatingni sevsang, uni qadrlay olsang, o'zgalar yurtini ham seva olasan. O'z uying, o'z qishlog'ing, o'z shahring, o'z ona diyoring fidoyisi bo'la olsang, qar-doshing vatani uchun ham jonkuyar bo'la olasan.

Vatan tuyg'usi har kimning qoniga ona allasi, bolalikda eshitgan she'r, qo'shiqlar bilan kiradi. Vatanparvarlik tuyg'usi go'daklikdan boshlab shakllantirilsa, u so'nggi nafasgacha saqlanadi. Vatan va vatanparvarlik hissini, millat tuyg'usini har bir o'zbek fuqarosi chuqur anglashi, shu yurtga daxldorligidan faxrlanishi lozim.

Vatanparvarlik bu — Vatanimiz xalqiga, uning an'analriga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmat bilan qarash hamda uni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shish, uning haqiqiy jonkuyari bo'lishdir.

Vatanparvarlik bu — Vatan oldidagi mas'uliyat, millat manfaati bilan yashash, Vatan taraqqiyoti, millat obro'siga obro' qo'shish, unga foyda keltirish, fidoyilik, halollik bilan mehnat qilish, xalqning shon-shuhrati va manfaatini o'ylash, insonparvar bo'lishi demakdir.

Ona yurt tuprog'i shu qadar muqaddaski, uni dunyodagi hech narsaga qiyoslab bo'lmaydi. Nochor-u noilojlikdan oxirgi chora izlab, o'zga yurtlarga bosh olib ketgan yurtdoshlarimiz bizlardan ancha boy, farovon yashasalar-da, baribir o'sha boyliklardan kelgan baxt-u saodatning bir chekkasi kemptik ekanligini chuqur his etib turadilar. Bu o'z ona-Vatanining bir qism tuprog'iga zorlik, qachon bo'lmasin o'zi uchirma bo'lgan xonadoniga qaytib, o'z tuprog'iga qorishib ketish ilinjidir. Vatan shu qadar aziz, shu qadar mo'tabarki, undan bir qadam yiroq ketgan kishi buni yaxshi biladi.

Vatandan uzoqda buyuk imperiyani vujudga keltirgan, shohlik saltanatida nash'-u namo surgan Zahiriddin Muhammad Bobur ona yurti Andijonni loaqal bir bor ko'rish orzusida hasrat-nadomatlar chekib olamdan ko'z yumgan bo'lsa, el sevgan shoir Furqat kindik qoni to'kilgan Qo'qondan yiroq yashash azobini shunday ta'riflaydi:

*Fig'onkim, gardishi davron, ayirdi shah suvorimdin,
G'amim ko'p, ey ko'ngil, sen bexabarsan oh-u zorimdin...
Adashgan it kabi Furqat qayon borgum bilolmasman,
Qachon bo'lg'aykim, topgaymen, xabar yor-u diyorimdin.*

Vatan mehri, Vatan ishq shu qadar buyuk. Unga bo'lgan mehr inson qalbiga shu qadar muqim o'rnashganki, hech qanday kuch bu tuyg'uni zo'rlik bilan sitib chiqarolmaydi. Xususan, bizning ajdodlarimizda bu tuyg'u ko'ngil tubida juda chuqur tomir yoygan. Ularning avlodlari hisoblanmish bizlarga ham bu tuyg'u teran singib ketgan.

TARBIYADA MILLIY UDUM VA ODATLAR

Tarixning guvohlik berishicha, har bir xalq va millat o'zining eng ibtidoiy davridan, ya'ni urug'chilik davridan

boshlab, o'zligini namoyon qilishga, milliyligini saqlab qolishga va uni tobora rivojlantirib borishga harakat qilib kelgan. Tarbiyaning bunday ko'rinishlari va uning o'ziga xos shakllari xilma-xildir. Shu o'rinda milliy qahramon Spitamenning vatanparvarlik yo'lida olib borgan mardonavor kurashlari fikrimizga dalil bo'la oladi.

Ilm-fanda mo'jizalar yaratgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va boshqa ko'plab ajdodlarimiz qaysi zaminda yashamasin, qaysi tilda asarlar yaratmasin, o'z elini, urf-odatlarini unutmaganlar, doimo „o'zbek“ degan nomni ulug'laganlar.

Milliy an'analarimizni o'rganishda Mahmud Koshg'ariy va Yusuf Xos Hojib singari mashhur siymolarning xizmatlari ham beqiyosdir.

Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg'azi Bahodirxon, Nodirabegim, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriy kabi yorqin siymolarning sa'y-harakatlarini aytmysizmi?! Haqiqatan ham, bu davr el-yurtimiz tarixini, madaniyatini va san'atini o'rganishning oltin davrini tashkil etadi.

Har bir xalqning ana shu ulkan ma'naviy qadriyatlari chuqur tomir otib ketgan o'qildizlari bilan jahon madaniyatida o'ziga xos o'rin tutadi.

Turkiston qadim-qadimdan hunarmandchiligi, pazandachiligi, dehqonchiligi, ilm-fani, san'ati va adabiyoti, bir so'z bilan aytganda, ma'naviyati yuksakligi jihatidan olamga mashhurdir. Mehnatsevarlik, yerga mehr qo'yish, kasbiga ixlos, mehmondo'stlik, mehr-shafqatlik, odamgarchilik, ota-onaga hurmat, kattalarni siylash, aka-uka, opa-singil, qarindosh-urug'lar o'rtasidagi mehr-oqibat, peshona teri evaziga topilgan rizq-nasibaga qanoat qilib yashash, beva-bechoralarga muruvvatlilik xalqimizga xos odatlardir. Bu urf-odat, an'ana va marosimlarda xalqimizning qator noyob fazilatlari, insonparvarlik xislatlari mujassam.

Odat — xalqlarning ichki munosabatlarini tartibga soluvchi mezon va an'analar majmuasi. „Odat“ so'zi udum, urf, an'ana va marosim tushunchalari o'rnida qo'llaniladi.

Marosim esa odatning amaliy ko'rinishidir. O'zbek xalqi juda ham boy, xilma-xil odat va an'analarga ega.

Milliy urf-odatlar, an'analar tarixiy-ijtimoiy kategoriya bo'lib, ular muayyan millatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida avloddan-avlodga o'tib kelgan ishlab chiqarish, tirikchilik, maishat, xulq-atvor va boshqalarda o'ziga xoslikka ega bo'lib, rasm-rusumga aylangan munosabatlardir. Urf-odatlar asrlar davomida yashab, kishilarning axloqiy me'yorlariga aylangan holda, ularning qon-qoniga, xatti-harakatiga, kundalik turmush shakllariga singib ketgan.

Kishilarning o'z xalqi urf-odatlari va an'alariga amal qilmasliklari xalq qadriyatlarini bilmaslikka olib keladi. Chunki har bir milliy urf-odatlarimiz, an'alarimiz negizida milliy ruh, ma'naviy qadr-qimmat kabi ulug' insoniy fazilatlar yotadi.

O'z qadr-qimmatini bilish kishini xudbinlikdan saqlaydi, o'zini boshqalar tomonidan kamsitilishiga yo'l qo'ymaydi. Shuningdek, o'z qadr-qimmatini, izzat-nafsini hurmat qiladigan inson o'zgalarni xo'rlamaydi, u faqat yaxshilik qilishni o'ylaydi.

Inson bolasi yoshligidan yaxshi va yomon odatlarning qaysinisiga ko'nikib, o'rganib qolgan bo'lsa, bu odat uni bir umr tark etmaydi. Shuning uchun ham xalqimizda „Yoshlikda o'rgangan hunar, o'zingga o'ljaga qolar“ kabi maqollar bor.

Quyida tarbiyaviy ahamiyatga ega xalq udumlari, urf-odatlaridan ayrimlari ustida fikr yuritamiz.

FARZAND KO'RISH BILAN BOG'LIQ BO'LGAN UDUMLAR

Islom dini ta'limotiga ko'ra, farzand ko'rgan ota-ona zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatiladi: tug'ilgan bola qulog'iga azon aytirish, unga munosib ism qo'yish, jonliq so'yib, aqiqa qilish, o'g'il bo'lsa, qo'lini halollash, axloq-odob, ilm-hunarga o'rgatish, bo'yiga yetganda munosibiga uylantirish, (qiz bo'lsa uzatish) — boshini ikkita qilib qo'yish kabilardir. Odatga ko'ra, ota-bobolarimiz tavallud topgan bola qulog'iga, birinchi navbatda, azon aytirganlar.

Bobokalonimiz Abu Ali ibn Sino go'dakning chilla davri to'g'risida ming yil burun aytib ketgan fikrlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Tavallud topgan chaqaloq to'ng'ich farzand bo'lsa, bo-zordan beshik sotib olinadi. Odatda, beshikni kelinning ota-onasi olib keladi. Ikkinchi yoki navbatdagi farzand tug'ilganda opa-akasining beshigiga belanadi.

Mustahkam, qulay, xosiyatli bitta beshik bir oiladagi bir necha farzandnigina emas, uch-to'rt avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishi mumkin. O'zbeklar, tojiklarda bobosi, otasi yotgan beshikda parvarish topgan bolalar bor. Yosh onalar ixlos qo'yib, mana shunday xosiyatli, ko'hna beshiklarda o'z chaqaloqlarini boqishni afzal ko'radilar. Shuning uchun beshikni muqaddas bilib, uni hech qachon, chaqalog'i bo'lmasa ham, tashlab yuborilmaydi.

Beshik bor joyda bola bo'ladi. Bola bor joyda alla aytilishi tabiiy. Allalarda xalq turmushining juda ko'p qirralari o'z in'ikosini topgan. Alla o'z ohangi bilan bolaga ona nafasini yetkazib turadi. Go'dakni xotirjam qiladi, elitadi, orom olib uxlashga imkon beradi.

Allarga onalar o'z his-tuyg'ulari, orzu-armonlari, istak-niyatlarini, dard-hasratlarini ham qo'shib aytganlar. Alla tarbiyaviy, didaktik, an'anaviy ijod namunalaridan iborat bo'lgan. Alla tinglagan bola onaga mehrini sut bilan o'z shuuriga singdiradi. Alla inson miyasida bir umr mungli, hazin, nurli qo'shiq bo'lib saqlanib qoladi. Alla eshitmagan bolada bu xususiyatlar bo'lmaydi. Alla nafaqat onaning bolaga mehri, balki bolaning ham onaga mehri oqibatining manbayidir.

Bolaga munosib ism tanlash ham azaliy odatdir. Xalq orasida odam bolasi o'z xulq-atvori, fe'li va shu jumladan, ismi bilan bilinadi, degan gap bor. Ota-onalarning eng muhim burchlaridan biri o'z farzandlariga munosib ism topib qo'yishdan iborat.

Bolaga ism qo'yish g'oyatda jiddiy, mas'uliyatli udum sanalib, bu ism bo'lajak fuqaroning kelajak taqdiri — hayot yo'lga ta'sir qiladi, deb tushuniladi. Shuning uchun ham, urug', kasb-kor-u sulola mavqeyiga mos ism qo'yish taqozo qilingan.

Avvalo, ismlar mavridi bilan Xudo va Payg'ambarlarning nomlari asosida Rasul, Akbar, Nabi, G'ani, Muhammad singari atalgan. Bu bilan farzand Olloh Taoloning marhamatidan dunyoga keldi, umri uzun bo'lsin, Xudo yorlaqasin, degan niyat qilingan. Xudoyberdi, Olloberdi, Tangriberdi singari ismlar aksariyat paytlarda qizlar orasida tug'ilgan yagona o'g'il bolaga, tilab olingan farzandlarga qo'yilgan. Bola tug'ilgan fasli, vaqti va marosim davriga qarab: Bahor, Navro'z, To'ychi, Cho'li, Bayram singari ismlar bilan atalgan.

Chaqaloqning oiladagi o'rniga qarab Ergash, O'g'iloy, Qo'chqor kabi ismlar berilgan. Badandagi belgilarga qarab Xoldor, Ortiq, Quدرات, Sunnat, Norto'ji deb ism qo'yilgan.

Tug'ilgan qizlarning qadami xayrli kelsin degan niyatda Muborak, Muqaddas, Sharofat, Xayriniso, Umriniso, Ro-biya; oy-quyoshdek bo'lsin deya Munavvar, Shamsiqamar, Oypari, Oygul; gul-u chechaklardek nafis, muattar va yoqimli bo'lsin deb Gulrang, Gulchehra, Nargiza singari ismlar qo'yilgan.

Ko'pincha, bolaga ism tanlashda, uning qaysi kunda tug'ilganligi hisobga olingan. Bozorvoy, To'ychivoy, Hayitvoy, Chorshanba singari ismlar ana shular jumlasiga kiradi.

Ism qo'yishda ota-onaning, aka-opalarning ismi ham muayyan o'rin tutadi. Keyingi ismlarga monand tarzda qo'yiladi. Masalan, Naima, Karima, Salima; Mahmud, Ma'sud, Maqsud singari.

O'zbek oilalarida er-xotinlar bir-birining nomini aytib chaqirishmagan. Juda zaruriyat tug'ilganda, ular bir-birlarini katta farzandlarining nomi bilan atashgan. Bu hol sharqona nafis munosabatning bir belgisidir.

Xalqimizda „Ota bo'lish oson, otalik qilish qiyin“ degan naql bor. Murakkab hayot yo'lida to'g'ri ism olgan o'g'il-qiz ota-onaning, avlodning munosib davomchilari bo'lib, bu yo'lda kattalarga yordam berishlari talab qilinadi.

Keksalarni hurmat qilish, ularning maslahatlarini, yo'l-yo'riqlarini olib ish tutish, pand-nasihatlariga quloq solish va unga amal qilish qadim-qadimdan o'zbeklarga xos odat bo'lib kelgan.

Nonni e'zozlash odati qadim-qadimdan to shu kungacha davom etib kelmoqda. „Nonga hurmat, elga hurmat“, „Non mo'lligi — el to'qligi“ kabi qator xalq maqollarini non haqida bo'lgan suhbatlarda ishlatish o'rindir.

Masalan, mehmon kutganda dasturxonga birinchi bo'lib non qo'yilishi, ikki yoshni unashtirish marosimida patir ushatish odati, chaqaloqni beshikka solganda boshiga non qo'yish, yo'lga chiqqanda o'zi bilan birga non olib ketish eng yaxshi odatlardir.

Xalqimizning ajoyib odatlaridan yana biri suvni e'zozlashdir. Ota-bobolarimiz suvning bir tomchisini ham nobud qilmaslikka intilganlar. Suvga tuflash, unga mag'zava va chiqindilarni oqizish,

turli xas-cho‘p va axlatlarni tashlash katta gunoh hisoblangan. Suv hayot demakdir. Suv bor joyda odam yashnaydi, o‘t-o‘lan, ekin-tikin, gul va daraxtlar gurkirab o‘sadi. Qurt-qu-mursqadan tortib odam va hayvonlargacha suvdan bahramand bo‘ladilar.

Suvning qadriga yetmaslik, uni nes-nobud qilish, avaylab ishlatmaslik qanchalik og‘ir oqibatlariga, tabiat muvozanatining buzilishiga olib kelishini Orol dengizining qurib borayotganida yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Dengiz suvining tobora kamayishi uning atrofida yashayotgan aholining sog‘ligiga jiddiy putur yetkazmoqda, atrofdagi ekologik vaziyatning buzilishiga olib kelmoqda.

Endilikda Orolni qutqarishga butun jahon jamoatchiligining diqqat-e‘tibori jalb qilinib, katta mablag‘lar sarflanishi kutilayotgan bir sharoitda xalqimizning suvdan hamma joyda tejab-tergab foydalanish haqidagi azaliy udumini hamisha yodda saqlash, uni o‘quvchilar ongiga singdirish ayni muddaodir.

Qo‘ni-qo‘shnichilik, mehmondo‘stlik, hashar kabi ajoyib odatlarimiz eng mo‘tabar insoniy xususiyatlar sifatida yashab kelmoqda.

O‘zbek xalq maqollarida „Yon qo‘shni — jon qo‘shni“, „Uzoqdagi qarindoshdan — yaqindagi qo‘shni yaxshi“ deyilgan bo‘lsa, Hadislarda qo‘shnichilik to‘g‘risida shunday deyilgan: „Yonida qo‘shnisi och turib, o‘zi to‘ygan odam mo‘min emas“. Bu chuqur ma‘noli gapda odamlarni insof-diyonatga, mehr-oqibatli bo‘lishga chorlaydigan ajoyib o‘gitlar o‘z ifodasini topgan.

Mehmondo‘stlik o‘zbek xalqiga xos ajoyib bir udum. Xalqimiz o‘zi chor-nochor yashaganda ham topganini mehmondan ayamaydi, uning dilini xushnud qilishni istaydi. Bu saxovatlikning, ulug‘vorlikning belgisidir.

Buyuk bobokalonlarimiz Navoiy, Ulug‘bek, Bobur kabi daholar hayoti va faoliyati bilan tanishganimizda, A. Qodiriyning mashhur „O‘tgan kunlar“ romanidagi Otabek va Kumushbibilar o‘sgan xonadonlar oila tarbiyasida, o‘zaro muomalada yuksak bir odob-axloq namunasi ekaniga guvoh bo‘lamiz. Bu oilalarda ota-onalarning farzandlar bilan, hatto ustozlarning shogirdlar bilan muomalada „siz“lab gapirishlari, oiladagi farzandlar va tengqurlar ham o‘zaro so‘zlashuvda „siz“lab muomala qilishlari nihoyatda ibratlidir. Bu va shu

singari ibratli urf-odatlarimiz kishilardagi mehr-oqibatni, o'zaro hurmat-izzatni, o'rtoqlik, do'stlik rishtalarini yanada mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun dono xalqimiz „sen“ ham bir og'izdan chiqadi, „siz“ ham, deb bekorga aytmagan.

Bu odatlarimizga hozir ham ko'pgina oilalarda amal qilinadi. Tarbiyaviy ishlarni yaxshi yo'lga qo'ygan, bu udumimizning mohiyatini chuqur anglab olgan o'qituvchilarimiz unga amal qilish borasida ko'nikma va malaka hosil qilganlar.

Katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan oilaviy udumlarimizdan yana biri dasturxon atrofida o'tirish, oilaviy ovqatlanishdir. Odat bo'yicha dasturxon atrofidagi oddiy suhbatda keksalar to'rda, undan keyin ota-ona, aka, opa, kelin, singil, ukalar o'tiradi. Eng yosh bolalar kattalar yonida o'tirishlari kerak. Barcha oila a'zolari to'planib, dasturxonga taom tortilgandan so'ng shu yerdagi yoshi ulug' kishilarning ruxsati bilan ovqatga qo'l uzatish lozim. Yoshi kattalarni hurmatlab, ular obro'si va izzatini o'z o'rniga qo'yish bu odatimizning asosiy maqsadidir. Choy atrofidagi suhbatda choynak, piyola, tagliklarning tozalab yuvib-artilishi, har bir kishi uchun alohida piyola tutilishi gigiyena talabi bo'lsa, choyni uch marta piyolaga quyib, choynakka qaytarib quyish hech qanday irim-sirim bo'lmasdan, balki choy ta'mining bir xilligini ta'minlash uchun qilinadi. Choyni yoshi kattalar quyib, yoshlarga uzatishi esa odobga zid bir holdir.

Ovqatlanib, choy ichib bo'lgandan so'ng dasturxon atrofidagi keksa yoki yoshi kattaroq kishidan dasturxon va taom haqiga duo-fotiha o'qing, deb so'raladi.

Ilgarigi paytlarda xalqimizning eng oliyjanob oilaviy an'analaridan biri kechalari bilan sandal atrofida o'tirib tarbiya, odob-axloq haqida maroqli suhbatlar o'tkazishlari bo'lgan. Bunda ular o'zbek xalq ertaklari, dostonlari, Qur'oni Karim va Hadislardan odamlarni halollikka, poklikka, diyonatga undovchi rivoyatlarini misol keltirib, turmushda, hayotda uchrab turadigan salbiy voqea-hodisalarga atroflicha baho berish asosida farzandlarini to'g'ri yo'lga boshlaganlar.

O'zbek xalqining turmush tarziga singib ketgan yaxshi va ijobiy urf-odatlarimizning ko'pchiligi xalqni, jamiyatni faqatgina yaxshilikka — oliyjanob inson, axloqi pok, jismoniy sog'lom, e'tiqodli shaxs bo'lib yetishishiga xizmat qilib keldi. Xalqimizda ko'p yaxshi, ibratomuz urf-odatlar borki, ularni

bugungi kunda ham keng qo'llash foydadan xoli emas. Masalan, qadimda farzandi voyaga yetmagan yoki farzandsiz kishilar, xususan, qariyalar biror-bir yumush uchun hech qachon mardikor yollamaganlar. Mabodo yollagudek bo'lsalar, bu hol shu mahallada istiqomat qiluvchi yosh-yalanglarning izzat-nafsiga tekkan; yon-atrofida tayyorlar turganda chetdan odam olib kelib, yumush buyurish katta ayb sanalgan. Qishda qor kurashmi, kuzda tom suvashmi, o'tin yorib, suv tashishmi yoki ekin-tikin ishlarimi — hamma-hammasi qo'ni-qo'shni bolalari yordami bilan bajarilgan. Oilada erkagi bo'lmagan ayollar esa bozor-o'char ishlari, o'tin yorish, suv tashish tashvishlaridan butunlay ozod bo'lganlar. Buning uchun bo'sh chelaklarni ko'cha darvozasi oldiga chiqarib qo'yish, o'tin va boltani tashqariga qo'yishning o'zi kifoya qilgan. Bularga ko'zi tushgan yo'lovchilar tanish-notanishligidan qat'iy nazar, chelakni suv bilan to'ldirib, o'tinni yorib ketaverishgan.

Mana shunday beminnat hojatbarorlar uy sohibidan pul so'ramaganlar, biror narsa tama ham qilmaganlar. Chunki yoshlar birovlarining hojatini chiqarmoq uchun o'zlarini hamisha burchli deb hisoblaganlar. Bu qimmatli udumimizni ayni vaqtda ham qayta tiklamoq zaruriy ishlardan biridir. Yoshlarimiz ota-bobolarimizdan meros bo'lib qolgan ushbu odatlarni tiklashga hissa qo'shsalar ayni muddao bo'lar edi. Bu esa ularning kelgusi kamolotini, rizq-u ro'zlarining barakasini va hech qachon zavol ko'rmasliklarini ta'minlagan bo'lardi. Zotan, dono xalqimiz: „Yerdan ayrilsang ham eldan ayrilma“, „El ishini er yigit qilur, er yigit qadrini el bilir“, — deb bejiz aytmagan. Yoshlarimiz ana shu dono o'gitlarga amal qilishlari maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Sharqona milliy tarbiya mezonlarini belgilashda qanday omillarga tayanish lozim, deb hisoblaysiz?
2. Vatan, ona yurt oldidagi burchni Siz qanday tushunasiz?
3. Mustaqil Vatanimiz shon-shuhratini ko'tarish uchun nimalar qildingiz, nimalar qilmoqchisiz?
4. Tarbiyaviy ahamiyatga ega xalq udumlari, urf-odatlar haqida gapirib bering.
5. Sizning oilangizda milliy udumlarga munosabat qanday? Qaysi udumlarni yoqtirasiz?

XXIV BOB. TARBIIYA USULLARI

TARBIYADA AXLOQ-ODOB FAZILATINI TARKIB TOPTIRISH

Tarbiya metodlari (usullari) — o‘qituvchi-tarbiyachining o‘quvchilarga ta’sir ko‘rsatish usullari, ularga ijobiy xulq-atvor ko‘nikmalari va malakalarini singdirish maqsadida ularning hayoti va faoliyatini tarbiyaviy jihatdan to‘g‘ri tashkil etish yo‘llaridir. Aniqrog‘i, tarbiya usuli deb tarbiyachining bolalarda axloq-odob fazilatlarini tarkib toptirish maqsadida ularning ongi va irodasiga ta’sir etish yo‘llariga aytiladi. Tarbiya usullari tarbiyaning maqsadi va mazmunidan kelib chiqib, komil inson shaxsini tarbiyalashga qaratilgandir.

Ajdodlarimiz davr sinovidan o‘tgan ajoyib insoniy fazilatlar hamda ularni amalga oshirish usul va vositalarini yaratganlar, shu asosda yoshlarni ijtimoiy hayot talablariga javob beradigan kishilar qilib tarbiyalab kelganlar. Bolalarda insoniy his-tuyg‘ularni tarbiyalashning asosi — kishilarga mehr-muhabbat qo‘yish, izzat-hurmat bilan muomala qilish, insoniy huquqlarni himoya qilish, qadrlash, kishilar oldidagi o‘z burchini anglash, odamlarga nisbatan samimiy, halol va rostgo‘y bo‘lish kabi odob va axloq qoidalarini o‘z ichiga oladi.

O‘zbek xalq pedagogikasining muhim ahamiyatga ega bo‘lgan xususiyatlaridan yana biri folklor materiallarida xalq pedagogikasida qo‘llaniladigan tarbiya yo‘llari, usuli va vositalarining yoritilishidir.

Mehnatkash xalq ommasi, yuqorida qayd qilib o‘tilganidek, uzoq davrlar davomida vujudga kelgan tarbiya usullari va vositalaridan foydalangan. Chunonchi, tushuntirish, odatlantirish (o‘rgatish, mashq qildirish), rejim (kun tartibi), ibrat (namuna, o‘rnak) ko‘rsatish, maslahat berish, o‘git-nasihati, undash, ko‘ndirish, iltimos qildirish, yolborish, tilak-istak bildirish, ma’qullash, maqtash, rahmat aytish, duo qilish, oq yo‘l tilash, taqiqlash, man etish, ta’na, gina (o‘pka) qilish, qoralash, Ollohdan qo‘rqishga undash, tanbeh berish, uzr so‘rash, majbur qilish, masxara-mazax qilish, zaharxandalik, ayblash, uyaltirish, koyish, qarg‘ash, qo‘rqitish, nafrat bildirish, aybiga iqror qildirish, ont-qasam ichirish, la’natlash, so‘kish, urish-kaltaklash; jamoa hukmiga havola qilish kabi usullar tarbiyada qo‘l kelganligi ta’kidlanadi.

Shu bilan birga, bolalar yashab turgan muhitdagi yashash tarzi ular tarbiyasiga katta ta'sir o'tkazgan. Jumladan, mehnat jarayoni, turli shakldagi hasharlar, bolalar o'yini; bolalar ijodi, choyxona gurungi, xalfana, to'y marosimlar — aqiqa, beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh to'yi; sayillar — dala sayli, gul sayli, qovun sayli, yig'in-tomosha, tug'ilgan kunni nishonlash, yigit bazmi, qiz majlisi, istirohat bog'larida bo'lish, ommaviy tomoshalarga qatnashish va hokazolar tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qilib kelgan.

Ayni vaqtda, tarbiya mazmunining ko'p qirraliligi va kengligi tufayli tarbiya usullari ham xilma-xil bo'lib, muayyan sharoitda ulardan qaysi birini tanlash va qo'llash o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida vujudga kelgan munosabatlarga, tarbiyaning qaysi sohasi hal qilinayotganligiga (o'quvchilarda burchga munosabat, ota-onaga, kattalarga hurmat, odob qoidalariga rioya qilish, savob va gunoh ishlar, xushxulqlik hamda badxulqlik haqida), vujudga kelgan vaziyatga bog'liqdir.

Tarbiya usuli ham ta'lim usuli kabi yolg'iz o'qituvchi va tarbiyachilar faoliyatinigina emas, balki o'quvchilarning faol ishtirokini ham o'z ichiga oladi. Bolalarning yoshi ulg'aygan sari ularning tarbiya jarayonidagi faolligi va mustaqilligi osha boradi, ular tarbiyachilar rahbarligida va o'z tashabbuslari, intilish va istaklari bilan yangi-yangi axloqiy fazilatlar orttirib, mukammallashtirib boradilar.

O'qituvchi qo'llayotgan usul va vositalar ta'sirida bolaning ongida va xulqida ham o'z shaxsini o'zgartirish istagi vujudga keladi. Bola o'zini o'zi tarbiyalamasa, aql-farosatini ishga solmasa, tarbiyadan ko'zlangan natijaga erishib bo'lmaydi. Har bir bola o'zining xulq-atvoriga talabchan bo'lishi va o'zida eng yaxshi insoniy fazilatlarining tarkib topishi uchun astoydil tirishmog'i lozim.

O'qituvchi va tarbiyachilar bolalarni kichik yoshdan boshlab o'zini o'zi eplash, odamlar bilan qay yo'sinda muomala qilish, rost so'zlash, kattalarga hurmatda bo'lish, o'zidan kichiklarga mehribonlik ko'rsatish kabilarga o'rgatib, odatlantirib borishlari lozim. Umuman, o'zini o'zi tarbiyalash axloqiy barkamollikka ishtiyoq tug'dirishdir.

O'z-o'zini tarbiyalash bolaning doimiy ishi bo'lmog'i va uzluksiz davom etmog'i zarur. Chunki haqiqiy tarbiya bolani o'z kuchi, layoqati va qobiliyatini ishga solishga undaydi, uning ideallarini, e'tiqodini tarkib toptiradi. Natijada bola shaxsini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan tarbiyaviy jarayon o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylanadi.

„Tarbiya usullari“ nazariyasida yana „yo‘l“ va „vosita“ tushunchalari ham qo‘llaniladi. Yo‘l usulga nisbatan xususiy tushuncha bo‘lib, usulga bo‘ysunadi, xizmat qiladi. Masalan: bolalarni axloq-odob qoidalariga o‘rgatish, odatlantirish uchun mashqlardan foydalanamiz. Bu usulga turli yo‘llar xizmat qiladi, ya‘ni ko‘rsatamiz, o‘rgatamiz ta‘kidlab, esiga tushirib turamiz yoki ma‘ruza, suhbatlar orqali axloqiy fazilatlar mazmunini ochib beramiz.

Bu o‘quvchining ongiga ta‘sir etish maqsadidagi ishontirish yo‘llaridir. Lekin ishontirishda bolaning faqat ongiga ta‘sir etish orqali natijaga erishish qiyin bo‘ladi. Shuning uchun aytganlarimizning to‘g‘riligini isbotlash va uni aniqlashtirish uchun ko‘rsatish usulidan foydalanamiz: xushxulqlik va badxulqlikka oid hikoya, rivoyat, hikmatlardan foydalanamiz va hokazo. Bularning biri odatlantirish usulining yo‘li bo‘lsa, ikkinchisi ishontirish usulining yo‘lidir.

Tarbiyaviy vosita ancha keng tushuncha bo‘lib, har qanday tarbiyaviy vazifani hal qilish uchun qo‘llanilayotgan usuliy yo‘lning muvaffaqiyatli chiqishiga ko‘maklashadi. Tarbiyaviy vositaga turli xil predmetlar, faoliyat turlari, tarbiyaviy maqsadda qo‘llanayotgan texnik imkoniyatlar, ko‘rsatmali qurollar, ajdodlarimiz merosi, xalq og‘zaki ijodi materiallari, bolalar adabiyoti, ommaviy axborot vositalari (radioeshittirish, maktab radiosi, televideniya ko‘rsatuvlari yoki kinofilm va boshqalar)ni kiritish mumkin.

Mohir tarbiyachi bolaga tarbiyaviy ta‘sir etishda uning yoshi va shaxsiy xususiyatlari, tarbiyalanganlik darajasi, o‘zi bilan bola o‘rtasida vujudga kelgan munosabat, o‘quvchi intilishlarining o‘ziga xosligi, faoliyatda qatnashishdan bolaning ko‘zlagan maqsadini hisobga olib, unga ta‘sir etishning muvaffaqiyatini ta‘minlaydigan usulni to‘g‘ri tanlay oladi.

Usullar tizimining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular o‘zaro bog‘liq bo‘lib, uning bir turi ikkinchisi bilan qo‘shilib ketadi. Hech bir usulni alohida, yakka qo‘llab bo‘lmaydi. Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilar bilan ishlashda, ular uchun yangi bo‘lgan o‘quv mehnatini o‘rgatish ishini o‘quvchilarning xulq-atvor qoidalarini, maktabda va uyda kun tartibi aniq bo‘lishi muhimligini, qunt bilan, zo‘r berib mehnat qilish zarurligini uqtirishda tushuntirish yo‘lini qo‘llaydi. Tushuntirish bilan bir qatorda, o‘qituvchi o‘z o‘quvchilariga har kuni axloq-odob qoidalarini mashq qildiradi, ularni sinfga to‘g‘ri kirib kelishiga, o‘qituvchi va bolalar bilan salomlashishga, partada shovqin-suronsiz o‘tirishga, ish joyida tartib

saqlashga, o'qituvchiga murojaat qilish va hokazolarga odatlantirib boradi.

O'qituvchilarni o'quv mehnatiga jalb qilish o'qituvchidan o'quv ishi natijalarini rag'batlantirishni talab etadi. Shu bilan birga, o'quvchilar bilan ishlaganda ma'qullash, maqtash singari ta'sir vositalarini, shuningdek, beparvolik, qunt qilib ishlamaganlik uchun ogohlantirish, tanbeh berish, uyaltirish usullarini qo'llay boshlaydi.

O'qituvchi o'quvchilarni dastlabki kundan boshlaboq o'z ustida ishlashga, o'z-ozini tarbiyalash malakalarini egallashga o'rgatadi. Ko'rib turibmizki, o'qituvchi bolalar bilan ishlashda tarbiyaning xilma-xil usuli va vositalarini qo'llaydi, bunda bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini va butun sinf jamoasining manfaatlarini ko'zlab, biron-bir qaror qabul qilishni talab etadigan tarbiyaviy vaziyatni hisobga oladi.

Tarbiyaviy usullarni, ularning vazifasiga qarab, quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

— ijtimoiy axloqni tarkib toptirish va o'quvchilar faoliyatini yo'lga qo'yish usullari: o'rgatish, ibrat-namuna, ishontirish, o'yin, musobaqalar.

Bular yordamida o'quvchida axloqiy odatlar hosil bo'ladi. O'quvchining xulqida tarbiyaning mazmuniga muvofiq axloqiy nafosat, mehnat qilish odatlari qaror topib boradi. Bunday odatlar, asosan, faoliyat zaminida tarkib topadi. Demak, bola shaxsni ifodalaydigan ijtimoiy xulq odatlarini hosil qilishi uchun uni faoliyatga jalb etish yo'li bilan ijtimoiy aloqalar sharoitiga qo'yamiz va uning shaxsiy xususiyatlarini belgilaydigan odatlar hosil qilamiz. Bu guruh usullarga vazifalari bir-biridan farq qiladigan juda ko'p yo'l va vositalar kiradi. Masalan, o'quvchiga sharqona urf-odat, tarbiyani o'rgatish, mashq qildirish, ibrat-namuna, talab etish, ishontirish, o'yin, jamoatchilik fikridan foydalanish shular jumlasidandir.

O'qituvchi egallagan ijobiy tajribalarni mustahkamlash maqsadida musobaqa, topshiriqlar berish yo'llaridan foydalanishi mumkin.

O'quvchilarning ongi va his-tuyg'ulariga ta'sir qilish bilan birga, ularning xulq-atvorida kerakli fazilatlarni tarbiyalash zarur. Bu ishni o'quvchilarning maktabga birinchi qadam qo'ygan kunlaridan boshlamoq kerak. Boshlang'ich maktabdayoq o'quvchilarda xulq-atvor sohasida dastlabki ko'nikma va odatlar hosil bo'ladi va mustahkamlanadi.

Darsni to'g'ri tashkil etib, ta'limning xilma-xil usullarini qo'llash, o'quv ishlarida o'quvchilarning faolligiga erishish bolalarda qimmatli fazilatlarining tarkib topishiga yordam beradi. Ularda tashabbuskorlik, qat'iylik, har qanday qiyinchiliklarni yenga bilish kabi ijobiy fazilatlarini shakllantiradi.

Uyga berilgan vazifani puxta va astoydil bajarishlari o'quvchilarda o'quv vazifalariga mas'uliyat bilan qarash, batartiblik va uyushqoqlik, faollik, tashabbuskorlik kabi foydali sifatlarni tarbiyalashga ijobiy ta'sir etadi.

O'quvchilarda mana shunday axloqiy fazilatlarini tarbiyalash va mustahkamlash zarur. Axloqiy fazilatlar bolalarda, asosan, ularning faoliyatlari jarayonida hosil bo'ladi. Shuning uchun bolalarga ularning ma'naviy qiyofasini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan amaliy vazifalarni ko'proq topshirish lozim.

O'rgatish usuli o'quvchilarning hayotini, mehnatini, dam olishlarini batafsil o'ylab chiqilgan holda tashkil etishni hamda dastlabki axloq-odob fazilatlarini tarkib toptirish maqsadida ularni muomala-munosabat, yurish-turish odobini o'rgatib borishni nazarda tutadi.

Xususan, o'qishning dastlabki kunlaridan boshlab, o'qituvchining biror-bir xatti-harakat namunasi surat, diafilmlarni namoyish qilish, ta'sirli, qiziqarli hikoya, rivoyat o'qib berishi yordamida o'zi qilib ko'rsatishdan boshlanadi.

Bolalarda biror xatti-harakat shakliga ijobiy munosabat uyg'otishni o'rgatishning muhim sharti deb hisoblamok kerak. Bunga esa ko'rsatmalilik, obrazlilik, o'qituvchining o'zi bolalarga o'rgatayotgan fazilatga hissiy, ijobiy munosabatda bo'lishi asosida erishiladi.

O'quvchilar jamoasida vujudga keladigan sharoit (vaziyat) ham katta ahamiyatga ega. Agar o'quvchilar hech narsadan cho'chimay o'z o'rtoqlarining xatti-harakatini baholay olsalar, tortishsalar, o'qituvchiga xohlagan savollarini bersalar, bunday vaziyat ularning axloq qoidalariga bo'lgan munosabatlariga ijobiy ta'sir etadi. Kattalarning o'qituvchilar, ota-onalar, jamoatchilikning bolalar xulq-atvori, yurish-turishini nazorat qilib turushi ham ishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Bu nazoratning muntazam, tizimli va puxta bo'lishi juda muhimdir. Ana shunda u o'quvchilarda axloq-odob fazilatlarining tarbiyalanishiga olib keladi.

O'rganish usuli bolalarning yoshi va tarbiya sharoitlariga qarab o'zgarib turishi mumkin. Tarbiya ma'lum bir topshiriqni (tuvakdagi

gullarga suv quyish, parvarish qilish, sinfda tozalikka rioya qilishni kuzatib borish va hokazo) berishi mumkin. O'quvchi bu topshiriqni bajarish davomida zarur axloq-odob qoidalarini egallab oladi.

Tarbiyada mashqlardan faqat axloq-odob fazilatlarini tarkib toptirish yo'li sifatida ham foydalanish mumkin. Shuning uchun o'rgatish va odatlantirish usullaridan foydalanishda bolalarning axloq borasida erishilgan natijalaridan qanoatlanish va o'z shaxslarini takomillashtirib borishga intilish hissini sezishlari muhimdir.

Ibrat-namuna usuli. Bolalar tarbiyasida ibrat-namunaning ahamiyati kattadir. Namuna yoki ibrat usuli bolalardagi taqlid-chanlikka asoslanadi. Taqlid boshqalarning xulq-atvorini, yurish turishini ongli yoki ixtiyorsiz ravishda takrorlash demakdir.

Odatda, bolalar o'zlarining yaqinlari, tevarak-atrofdagi kishilarning (ota-onalari, opa-akalari, muallimlari, kattalar, teng-qurlari) xulq-atvorini va xatti-harakatlarini kuzatib boradilar, ularga taqlid qiladilar. Lekin, ko'pincha, bularning nimasi yaxshi-yu, nimasi yomon ekanini farqlay olmaydilar, ular o'zlari uchun ma'qul bo'lganlariga taqlid etadilar va qabul qiladilar.

Bolalardagi bu xususiyatlar shuni ko'rsatadiki, ularning axloq-odob qoidalarini o'zlashtirishi, axloqiy tasavvurlarni hosil qilishi shundan, ya'ni ibratdan boshlanadi. Dastlab bola oila a'zolaridan ibrat ola boshlaydi. Ota-ona va oilaning katta yoshdagi a'zolari namunasi kichik yoshdagi bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda asosiy manbadir.

Bola maktabga borishi bilan u taqlid etadigan va ergashadigan kishilar doirasi kengayadi.

Yosh bolalar yon-atroflaridagi kishilarning hamma xatti-harakatlarini takrorlay berish o'rinli emasligini xali tushunib yetmaydilar.

Bola yoshi ulg'ayib, katta bo'lgan sari nima yaxshi-yu, nima yomon, qaysi xulq-atvor odamlarga huzur bag'ishlashi, qaysi qiliq, xatti-harakat noxushlik keltirishini fahmlay boshlaydi.

Bola katta bo'lib, es-hushini taniy boshlagan sari yurish-turish, muomala-munosabatda o'z nuqtayi nazari va fikriga tayanib ish qiladi.

U kattalarning xulq-atvori va yurish-turishlariga ko'proq tanqidiy ko'z bilan qaray boshlaydi va ijobiy xislatlarigagina taqlid qilishga urinadi.

Bolalarga hayotdagi yaxshi odamlar, badiiy adabiyotdagi ijobiy obrazlar, mehnat qahramonlari, ota-bobolarimizning o'lmas

jasoratlari, ezgu ishlari taqlid qilish uchun yaxshi namuna bo'ladi. Shuni alohida qayd etish kerakki, bolalar hamma ijobiy xulq-atvor va xatti-harakatlarga taqlid qilavermaydilar.

Shuning uchun o'qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalarning o'zlari, hammadan burun, bolaga namuna bo'lmoqlari, o'zlarida eng yaxshi fazilatlarni aks ettirmoqlari kerak. Shu bilan birga, o'qituvchilar ibrat uchun namunalarni xalq og'zaki ijodi, bolalar adabiyoti, maktab, sinf hayoti, ota-onalar faoliyatidan olmoqlari kerak. Bolalarda ijobiy xulq-atvor ko'nikmalarini tarbiyalashda oila muhiti, ota-onaning hayot tarzi, oiladagi kattalarning yaxshi ibratini g'oyat muhimdir. Xalqimiz: „Qush uyasida ko'rganini qiladi“, deb bejiz aytmagan. Oilada er-xotin o'zaro totuv, ahil bo'lishsa, bir-birlarini hurmat qilishsa, bolalar tarbiyasida barobar jon kuydirishsa, oiladagi kattalar siylanib, izzat-hurmat qilinsa, aka-uka, opa-singillar bir-biriga mehribon bo'lishsa, qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug', yor-u birodarlar o'rtasida mehroqibat, bordi-keldi bo'lsa, bunday oilada voyaga yetayotgan bola ham millatimizga, xalqimizga xos urf-odatlarini o'rganadi va ularga amal qilib boradi.

Ishontirish usullari. Bu bo'limga o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash va ishonch-e'tiqodni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'ulari va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish usullari kiradi.

Yuqorida bola shaxsining shakllanish jarayoni, asosan, kundalik turmush va faoliyatda hosil qilinadigan tajriba, kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarga bog'liqligi ta'kidlab o'tilgan edi. Biroq avval tajriba to'planadi, so'ngra esa tegishli tushuncha shakllantiriladi yoxud aksincha, qandaydir navbat belgilab qo'yish noto'g'ri bo'lur edi.

Boshlang'ich maktabda ishontirishning tarbiyaviy jihatdan muhim va qimmatli bo'lgan tushuntirib berish va ishontirish, hikoya va suhbat, sinfdan tashqari o'qish, namuna ko'rsatib ishontirish singari shakl va usullardan keng foydalaniladi.

Chunonchi, o'qituvchi sinfga dastlab kirgan kundan boshlab bolalarga kattalarni hurmat qilish, ularga baqirib-chaqirib emas, balki shirin muomala qilish kerakligi, ko'chada yurganda esa ko'cha qoidalariga rioya qilish, jamoat orasida, to'y-hasham, ma'rakalarda o'zini tutish, bilib muomala qilish, dastyorchilik, o'zbekona urf-odatlarini o'rniga qo'ya olish kabi odatlarimizni aniq tushuntirib boradi.

Ota-ona, aka-opalarni hurmatlash, siylash, sizlash, ularning soʻzlaridan chiqmaslik odobdan ekanligi uqtiriladi.

Tushuntirish va uqtirish. Tushuntirishning mohiyati jamiyatning maʼnaviy va moddiy hayotidagi eng muhim voqealar toʻgʻrisida axborot berish asosida oʻquvchilar diqqatini tevarak-atrofdagi voqelikka, oʻz fuqarolik burchlariga ongli munosabatni shakllantirishga qaratishdan iboratdir. Koʻpincha, oʻquvchilarning oʻz burchlari toʻgʻrisidagi bilimlari tasodifiy, yuzaki boʻladi. Tushuntirishdan maqsad — biron-bir voqea, xatti-harakat, hodisaning ijtimoiy, axloqiy, estetik mazmunini ochishda, xulq-atvor va insoniy munosabatlarni toʻgʻri baholay olishda oʻquvchilarga yordam berishdir.

Tarbiyachi tegishli qoida va talablarga qanday rioya qilish zarurligini bolalarga koʻrsatadi va tushuntiradi. Bolalar koʻrsatilgan namunalarga taqlid qiladilar. Qoida va talablar dalil va misollar bilan tushuntirilsa, ularni bolalar ravshan anglab oladilar va onglariga chuqurroq singadi. Natijada bu qoida va talablar bolaning kundalik hayot tarziga aylanadi. Axloqiy qoida va talablarning bola hayotiga singib ketishi koʻp jihatdan uning eʼtiqodining mustahkam boʻlishiga bogʻliqdir.

Uqtirish. Uqtirish biror axloqiy fazilatni oʻquvchilar ongiga singdirish va ular tomonidan uqib olinishini taʼminlashga asoslanadi. Shuning uchun oʻquvchilarni tarbiyalaganda va ularga axloqiy fazilatlarni tushuntirganda uning afzalliklarini koʻrsatuvchi dalillar keltirish, isbotlash, ishontirish lozim. „Oʻqigandan uqqan yaxshi“ degan xalq maqoli bor. Uqib olingan axloqiy fazilat bolada mahkam singib qoladi.

Uqtirishning natijali chiqishi, hammadan burun, tarbiyachining obroʻsiga bogʻliqdir. Agar tarbiyalanuvchi oʻz tarbiyachisini izzat-hurmat qilsa, unga ishonsa, uning oʻgit-nasihatlariga quloq solsa, uqtirish natijasi samarali boʻladi. Aks holda uqtirish tegishli natija bermaydi. Shu bilan birga, oʻqituvchi va tarbiyachilar oʻz tarbiyalanuvchilarini sevishlari, hurmat qilishlari, ularning kuch va imkoniyatlariga ishonishlari kerak. Uqtirish jarayonida oʻqituvchilar bolalarning oʻzlarida oʻz qobiliyatlariga, kelajak istiqbollariга ishonch tugʻdirmogʻi lozim, bu esa bolalarda axloqiy fazilatlarning puxta uqib olinishini taʼmin etadi. Tarbiyalash jarayonida ishontirish, tushuntirish va uqtirish hamma vaqt birga, bir-biri bilan mustahkam bogʻlangan holda olib boriladi. Bunga tushuntirish va uqtirish orqali erishiladi.

Davlat, jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy qoidalar, talablarga, me'yorlarga, oilada, maktabdagi, jamoat o'rtasidagi yurish-turish qoidalariga hamisha o'qituvchilarning o'zlari amal qilishlari va boshqalarni ham shunga undashlari zarur.

Demak, o'qituvchilarimiz talab va qoidalarining hammasini yetarlicha anglab, ularni ishonch va e'tiqod bilan bajarishlari ayni muddaodir.

Pedagogika fani ishontirish usullariga muhim o'rin berish bilan birga, majbur etish usulini ham inkor etmaydi. Agarda o'quvchi o'z oldiga qo'yilgan talabning mohiyatini va mazkur qoidaga nima uchun rioya etish zarurligini tushunib turgani holda itoatsizlik qilsa va belgilangan tartib-qoidani buzsa, uni bu tartib-qoidalarini bajarishga majbur qilmoq kerak. Axloqiy talablarni buzuvchilarga indamaslik va beparvolik bilan qarash esa jamiyatga ziyon keltiradi va yurish-turish qoidalarini buzgan o'quvchining o'zi uchun ham zararlidir. Agar tarbiyachi axloqiy talablarning buzilish holatlarini ko'rib indamay ketaversa, o'quvchilar axloqiy talablarni va yurish-turish qoidalarini buzishda davom etaveradilar.

Yuqoridagilarga asoslanib, shunday xulosaga kelish mumkin: chinakam obro' bolalarni hurmat qilish bilan birga, ularga nisbatan talabchan bo'lishiga, bolaga chin ko'ngildan g'amxo'rlik ko'rsatishga, unga yordam qila bilishga, tarbiyachining bolalarga namuna bo'ladigan o'z shaxsiy fazilatlariga asoslanadi.

? Savol va topshiriqlar

1. Ota-bobolarimiz bolalar tarbiyasida tarbiyaning qanday usul vositalaridan foydalanishgan?
2. Sharqona tarbiyaning o'ziga xosligi, ta'sirchanligi, go'zalligi nimada?
3. O'zbek xalq pedagogikasining bolalar tarbiyasiga oid Sizga yoqqan, ma'qul bo'lgan yo'l-usullarini ayting. Tarbiyashunos olim Abdulla Avloniyning „Turkiy guliston yoxud axloq“ asarida milliy tarbiya, uni amalga oshirish yo'llari haqida nimalar deyilgan?
4. Tarbiyada ibrat-namuna usulining ahamiyati nimadan iborat? „Qush uyasida ko'rganini qiladi“ naqlining mazmunini aytib bering.
5. Tarbiyada o'rgatish, odatlantirish, ishontirish, uqtirish, maqtash, qoralash usullaridan nima maqsadda foydalaniladi?

XXV BOB. MEHNAT TARBIYASI

INSON HAYOTIDA MEHNAT TARBIYASINING O'RN

Mehnat inson hayoti, uning farovon turmush kechirishi uchun hamisha asos bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

Mehnat — farovon va baxtli hayot kechirishning eng asosiy sharti bo'lganligi sababli hamma fuqarolar uchun majburiydir.

Mehnat odamlarning biror maqsad uchun sarflangan vaqti, aqliy va jismoniy kuchi yoki zarur faoliyatidir. Mehnatsiz yashash mumkin emas.

Barcha tirik mavjudot nimanidir iste'mol qilish hisobiga yashaydi. Yerdan yashovchi mayda qurt-qumursqadan tortib parrandalargacha, suv ostida yashovchi jonivorlardan tortib, ulkan hayvonlarga oziqsiz yashay olmaydi. Huddi shuningdek, odamlar ham uzluksiz ovqatlanadi, hayot kechiradi. Boshqa tirik mavjudotlardan farqli o'laroq, odamlar kiyinishadi, uy-joy qurishadi, savdo-sotiq qilishadi, kitob o'qishadi, ijod qilishadi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun boylik, ya'ni tirikchilik manbayi bo'lgan pul kerak. Pul topish uchun, o'zlariga kerakli narsalarni yaratish uchun odamlar mehnat qilishlari lozim. Mehnat jarayonidagi oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa zarur narsalar yaratiladi. Mehnat inson hayotini sermazmun qiladi va boyitadi. Odamlar mehnat qilish jarayonida sog'liqlarini mustahkamlaydilar, obro' orttiradilar va o'z kelajaklarini yaratadilar.

Ota-bobolarimiz asrlar davomida mehnatni ulug'lab kelishgan, o'zlari sidqidildan mehnat qilishgan. Bizga ulardan meros bo'lib qolgan barcha xazinalar — ilmiy-badiiy kitoblar, turli xildagi san'at asarlari, me'morchilik obidalari va boshqa narsalar ana shu mehnatning mahsulidir. Jahon fanining rivojiga bebaho hissa qo'shgan Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Ismoil Buxoriy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari bobokalonlarimiz mehnatsevarliklari tufayli ulkan yutuqlarni qo'lga kiritishgan va yoshlarni ham mehnatni sevishtga, mehnatsevar bo'lishga chaqirishgan. Shu boisdan, jahondagi barcha xalqlarning maqollarida bo'lgani

kabi, o'zbek maqollarida ham mehnat va mehnatsevarlik g'oyasi markaziy o'rinlardan birini egallaydi. „Suvsiz hayot bo'lmas, mehnatsiz rohat“, „Mehnat qilsang yasharsan, katta-katta osharsan“, „Oltin o'tda toblanar, odam — mehnatda“, „Mehnat bilan qarisang, rahmat bilan yasharsan“, „Uzoq umr siri mehnatda“ kabi maqollar bejiz yaratilmagan.

Mehnat shaxsni har tomonlama kamol toptirishning asosiy omili hisoblanadi. Shuning uchun bolalarni juda kichik yoshidan boshlab mehnatga o'rgatish zarur.

Mehnat tarbiyasi masalalari o'rta osiyolik mutafakkir olim va shoirlarning bizga meros bo'lib qolgan ma'rifiy asarlaridan katta o'rin olgan.

Masalan, buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy mehnatsevarlikni chinakam insonning eng asosiy xususiyati deb bilgan. Mehnat kishini bezashini, uni har tomonlama kamol toptirishini yuksak ko'tarinki ruh bilan madh etgan. Yoshlarni sidqidildan mehnat qilishga, mehnatni qadrlashga chaqirgan. Sharq madaniyatining buyuk namoyandasi Mirzo Ulug'bek ham yosh avlodga tabiat va uni muhofaza qilish, tabiat yaratgan ne'matlarni tejab-tergab tasarruf qilish to'g'risida bilimlar berish kerakligini ta'kidlaydi. Yoshlar bilimlarni ongli ravshda o'zlashtirishlari, o'z fikr-mulohazalarini to'g'riligiga bevosita kuzatish orqali ishonch hosil qilishlari muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib o'tgan.

Umuman, ma'rifatparvarlar yoshlarning mehnat ta'limi va tarbiyasi masalalariga alohida e'tibor berib, turli asarlarda yoshlardagi qiziquvchanlik, tejamkorlik, do'stlik va odamiylik kabi oliyjanob fazilatlar mehnat orqali vujudga kelishini g'oyat ta'sirchan shakllarda ifodalaganlar. Ular yoshlarni kasb-hunar o'rganishga, har kim o'zi qiziqqan va o'ziga munosib faoliyat bilan shug'ullanishiga da'vat etganlar. Mehnatkash odam hech vaqt birovga qaram bo'lib qolmaydi, degan fikrni ilgari surganlar.

Yoshlar mehnatsevar qilib tarbiyalanishi bilan bir vaqtda, inson qo'li bilan yaratilgan narsalarni qadrlashga, ardoqlashga va uni uvol qilmaslikka chaqirganlar. Uvolni oqibati gunoh bo'lishi ajoyib o'g'itlarda, xalq og'zaki ijodida ham ta'kidlangan.

Mehnat faqat hayotiy zarurat va moddiy farovonlik manbayi bo'lib qolmay, yoshlarda yaxshi xulq va ma'naviy

sifatlarni vujudga keltiradi; loqaydlik va beparvolik kabi illatlarni bartaraf etib, kishida quvonch va mamnunlik hislarini paydo qiladi.

Odam dunyodagi hamma yaxshi narsalarga ega bo'lsa-yu, lekin o'zi mehnat qilmasa, u baxtli bo'la olmasligi badiiy asarlarda kuylangan; ezgu maqsadlarga erishishning eng muhim omili bo'lgan mehnat tufayli mamlakatning gullab-yashnashi mumkinligi qayd etilgan.

Xullas, mehnat tarbiyasi masalasi ma'rifatparvarlar ijodida hamisha asosiy o'rin tutgan. Ular yoshlarni jamiyat manfaati uchun ishlashga chaqirish bilan birga, ustozlar va ota-onalarning mehnat tarbiyasidagi vazifalari nimalardan iborat ekanligini ham ko'rsatganlar.

O'zbek ma'rifatparvarlarining taniqli namoyandalaridan biri Abdulla Avloniy yoshlarning biror kasb bilan mashg'ul bo'lishini birinchi galdagi muhim ish deb hisoblagan. U „Turkiy guliston yoxud axloq“ asarida dangasalik va yalqovlikni qoralab, harakatchanlikni olqishlab shunday yozgan: „Sihati-miz, saodatimiz, qanoatimiz, sabrimiz, butun hayotimiz harakatimizga bog'liqdir. Harakatsiz kishilar har narsadan mahrum, doim boshqalarning yordamiga muhtoj bo'lib, xorlikda qolurlar. Shuning uchun bolalarni hunar o'rganishga chaqirib, kishilarni biror kasb bilan shug'ullanishiga undab, „yoshlar... bu ko'mirchilik, bu temirchilik menga munosib ish emas, deb dangasalik qilib ishsiz yursa, zo'r ayb“ hisoblanishini uqtirgan.

Mehnat, asosan, ikki turli bo'ladi: aqliy mehnat va jismoniy mehnat. Insoniyat qo'llari yordamida jismoniy kuch sarflab amalga oshiriladigan ishlar jismoniy mehnatni tashkil qiladi. Jismoniy mehnatni aqliy mehnatdan ajralgan holda tushunish mumkin emas. Jismoniy mehnat aql yordamidagina mazmunli, yaxshi sifatli va mahsuldor bo'ladi: aqlli odam ketmon chopsa ham, traktor haydasa yoki zavod-fabrikada biror jismoniy vazifani amalga oshirsa, uning ishi yaxshi natija beradi. Aql aralashmagan ishning mahsuli bo'lmaydi.

Aqliy mehnat egalari — o'qituvchilar, shifokorlar, olimlar, shoir-yozuvchilar, noshirlar va boshqalar bo'lib, ular ma'naviyat egalari. Agar jismoniy mehnat egalari jamiyatni iqtisodiy tomondan ta'min etishsa, aqliy mehnat egalari insoniyatning ma'naviy yuksalishiga xizmat qiladilar.

O'quvchi aqliy mehnat egasi bo'lib, hamisha o'qiydi, yozadi va o'z ma'naviy olamini boyitish yo'lida mehnat qiladi. Oilada, jamoat orasida jismoniy mehnat bilan shug'ullanishga to'g'ri keladi, maktabda esa o'z sog'lig'ini mustahkamlash uchun badantarbiya darslariga qatnashadi. O'quvchining o'z odobini namoyish qiladigan yana bir imkoniyati borki, bu uning jamoa mehnatida faol ishtirok etishidir. Jamoatchilik asosida bajariladigan ishlar ko'cha-ko'yda ham, maktabda yoki sinfda ham tez-tez uchrab turadi. Sinfning tozaligi uchun kurashda qatnashish, maktab tajriba maydonchasida olib boriladigan mehnat jarayonida ishtirok etish har bir o'quvchining sharaflı burchidir.

Yoshlikdanoq biror hunar yo kasb „etagi“ ni mahkam tutgan yigit-qizlar hayotdan o'z o'rinlarini topadilar, qoqilmaydilar. Ota-bobolardan qolgan hikmatda „Bir yigitga qirq hunar oz“ deyiladi. O'sha hunarlardan ayrimlarini sanab o'tamiz: duradgor, naqqosh, kulol, zargar, etikdo'z, novvoy.

Inson o'zining bolalik davridan boshlab mehnat qilishga o'rganib, o'ziga yoqqan kasbni egallab borishi va kelajakda mehnatsevar inson bo'lib yetishmoq uchun harakat qilishi kerak. El-yurt orasida o'z kasbining mohir ustasi bo'lgan, qo'lida guldek hunari bo'lgan kishilarni odamlar e'zozlab, hurmat qiladilar.

Ishning og'ir-yengili bo'ladi-yu, ammo yaxshi-yomoni bo'lmaydi. Ba'zilar qora mehnat deb jirkangan ishga siz sidqidildan qo'l ursangiz, u ish sizni o'ziga shu qadar tortadiki, hayotingizni o'sha ishsiz tasavvur etolmay qolasiz. Mehr va ishtiyoq bilan bajarilgan har qanday „qora“ ish ham toza, ko'ngilli, jozibador bo'lib tuyiladi. Ko'rganlar: „Qo'li gul ekan, otasiga rahmat!“ deb ketadi.

Yaxshi inson haqida xayol qilganingizda, mehnat hayotining eng zarur ehtiyojiga aylangan kishi ko'z oldimizga keladi. Har kuni, har daqiqa mehnat burchini kamtarlik bilan, kerilmasdan, maqtanmasdan, vaqtini bekor o'tkazmasdan bajarib kelgan odam chinakam yaxshi insondir.

Mehnat bilan suyagi qotgan, mehnat tufayli izzat-u hurmat ko'rgan har bir ota-ona o'z farzandlarining ham mehnat qilib yashashlarini, mehnatlari bilan el-yurt oldida sharaf topishlarini xohlaydi. Har qanday yumush, jumladan, idish-tovoq yuvish, uy-hovlilarni supurish, mol-hol-

larga qarash, tomorqa, qurilish, ta'mirlash ishlarida qatnashish ham mehnatdir.

OILADA MEHNAT TARBIYASI

Ota-onalar bolalarning kelajagini o'ylab, ularni ilk yoshlaridan mehnatga solib chiniqtirib boradilar. To'g'ri tarbiyaning eng ta'sirli, eng samarali usuli ham shu mehnatdir. Ota-onalar bolalarning mehnatiga hamma vaqt ham muhtoj bo'lavermaydilar, lekin bolani yoshligidan ishga o'rgatish, mehnatga ko'niktirish zimmalaridagi burch ekanligidan shunday yo'l tutadilar.

Ma'lumki, har bir oilaning o'z xo'jaligi bo'ladi va u o'z xo'jaligini sof, halol mehnati bilan yaratadi; bu xo'jalik daromadi oila a'zolarining qandaydir doimiy foyda olib turishlari orqasidan emas, balki ish haqining oshuvi va oila harajatlaridan orttirib, tejab qolish tufayli ko'payadi.

Bizdagi oila xo'jaligi ro'zg'or uchun kerakli bo'lgan buyumlardan, ashyo va jihozlardan iboratdir. Oila davlatmand bo'lsa, bu hol oila a'zolari yaxshi va baxtli hayot kechirayotganini, iste'mol buyumlarini ko'proq xarid qilayotganini, o'z ehtiyojlarini ko'proq qanoatlantirayotganini bildiradi.

Har bir oila o'z xo'jaligini tuzatib olish yo'li bilan o'z turmushini yaxshilashga urinadi. Oilaning davlatmand bo'lishi ko'proq butun mamlakat erishgan muvaffaqiyatlarga, uning iqtisodiyot va madaniyat sohasidagi yutuqlariga bog'liq bo'ladi. Oilada bolalarni tejamkorlik ruhida tarbiyalashga qancha ko'p e'tibor berilsa, ular xalqqa ham, ota-onalariga ham, o'zlariga ham shuncha ko'p foyda yetkazadilar.

Har bir bola oilaning teng huquqli a'zosisidir. Demak, u oila xo'jaligining ishtirokchisidir. Shu bilan birga, biz bolalarimizni faqat oila xo'jaligini yuritishga qobiliyatli kishilar qilib tarbiyalabgina qolmay, shuningdek, butun jamiyat xo'jaligini ham tejab-tergab yuritadigan sadoqatli fuqarolar qilib tarbiya qilmog'imiz lozim.

Barcha ota-onalar bunday tarbiya maqsadlari to'g'risida o'zlarida ravshan tushuncha hosil qilib, bu bilan o'z tarbiya yo'sinlarini doimiy ishga solib va tekshirib borishlari zarur.

Ko'pincha, ota-onalar bolalarning hamma narsasi muhayyo bo'lishi, ya'ni yaxshi yeb-ichishi, yaxshi kiyinishi, katta

bo'lganda uy-joyli bo'lishi haqida o'ylaydilar. Bularning hammasini farzandlariga cheksiz mehribonliklaridan va ularni behad sevganliklaridan qiladilar. Bolalarni deb o'zlarining eng zarur ehtiyojlarini qondirishni ham chetga surib qo'yadilar, lekin buni ba'zan bola esiga ham keltirmaydi va hatto sekin-asta o'zini hammadan ortiq, mening istagim ota-onam uchun qonun, deb o'ylashga odatlanadi.

Bu tarbiyaning noto'g'ri va zararli yo'li bo'lib, bundan ota-onalarning o'zlari ko'proq zahmat chekadilar. Bizningcha, ota-onalar o'z farzandlarini mehnatsevar va tejamkor qilib tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilishlari kerak:

1. Bola o'z ota-onasining qayerda ishlashini va nima ishlab chiqarishini, ishlab chiqarishning butun jamiyat uchun qanday ahamiyatlari borligini bilishi kerak.

Umuman, bola ota-onasi ishlab, topib keltiradigan daromadning katta va foydali ijtimoiy mehnat evaziga olinadigan ish haqi ekanini mumkin qadar ertaroq yaxshi tushunishi lozim.

2. Bolani oila budjeti bilan mumkin qadar ertaroq tanishtirish lozim. U otasi va onasining qancha maosh olishini bilishi kerak. Bola ota yoki onasining nimaga muhtoj ekanligini, bu muhtojlikning naqadar zarurligini bilishi kerak. U oilaning boshqa a'zolari ehtiyojini yaxshiroq qondirish uchun o'zining ba'zi ehtiyojlaridan vaqtincha kechishga odatlanishi lozim. Oilaning umumiy ehtiyojiga doir masalalarni muhokama qilishga bolani ko'proq jalb qilish lozim.

3. Agar oilaning moddiy sharoiti juda yaxshi bo'lsa, bolani o'z tengdoshlari oldida bunday yaxshi sharoit bilan g'ururlanish va maqtanishga yo'l qo'ymaslik kerak. Bola oilaning boyligidan o'zgalar oldida gerdayishiga hech qanday asos yo'qligini tushunishi kerak.

4. Ota-onalar bolalarning halol, rostgo'y va sofdillikka odatlanishlarini diqqat bilan kuzatib borishlari kerak. Ular hech narsani boladan atayin yashirmasliklari va shu bilan birga uning ko'z o'ngida yotgan bo'lsa ham, so'roqsiz olmaslikka o'rgatishlari zarur. Havas keltiradigan har xil narsalarni atayin bolaning ko'z o'ngiga qo'yib, uni ana shu narsalarga beparvolik bilan, suqlik qilmay qarashga o'rgatish lozim.

5. Oilada tejamkorlik va ehtiyotkorlik tarbiyasini to'g'ri tashkil etib, eskirib qolgan narsalarni yaxshilab ta'mir qilib,

yangisini sotib olish vaqtini cho'zish va shu yo'l bilan otalar yoki oilaning boshqa a'zolari topgan pulning ma'lum qismini tejab qolish mumkin bo'ladi. Shuning uchun bolani juda kichik yoshligidan boshlab narsalarni ehtiyot qilishga odatlantirish lozim. O'z oila xo'jaligini yaxshi yuritmoqchi bolgan kishi ro'zg'orda qaysi narsaning eskira boshlaganini avvalroq payqashi, ro'zg'or buyumlarining juda ham eskirib qolishiga yo'l qo'ymasligi, ularni o'z vaqtida tuzatish, bozorda yoki do'konda tasodifan ko'rib qolgan narsani sotib olavermay, balki haqiqatdan kerak bo'lgan narsani sotib olishi maqsadga muvofiqdir. Bolalarga ham shu odatni singdirib borish kerak.

6. Bola faqat o'z xonadonidagi buyumlarnigina ehtiyot qilib qolmay, balki boshqa kishilarning buyumlarini va ayniqsa, ko'pchilik foydalanadigan buyumlarni ham ehtiyot qiladigan bo'lishi lozim.

7. Tejab-tergab ish ko'rish odatlarini bolada mumkin qadar ertaroq tarbiyalamoq kerak. Odat mashq qilish bilan hosil bo'ladi. Shu yo'l bilan bolada buyumlarni tejab-tergab tutish istagini doimo rag'batlantirib turish kerak.

8. Pulni tejab-tergab sarflash, ayniqsa, muhimdir. Bunday harajatlarning ro'yxati bolaning yoshiga va oilaning imkoniyatiga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, 10 yashar bola uchun taxminan quydagicha ro'yxat tuzsa bo'ladi: daftar, kitob sotib olish, yo'lkira, butun oila uchun non, sut, sariyog', sovun sotib olish, uning o'zi va ukasiga ruchka olish... Bola katta bo'lgan sari, bunday xarajatlar ro'yxati ancha mas'uliyatliroq va murakkabroq bo'la borishi lozim.

Oilada ota-ona o'z farzandlarining mehnatsevar, tejamkor va ehtiyotkor kishilar bo'lib yetishishlarida o'zlari namuna bo'lishlari kerak. Bu tarbiya ishlari uchun juda muhim omillardan sanaladi.

O'QUVCHILAR MEHNAT TARBIYASINING MAZMUNI, SHAKL VA USULLARI

O'quvchilarning mehnat tarbiyasi dastlab oilada, maktabda o'quv-tarbiya ishining butun tizimida, bolalarning ommaviy tashkilotlari faoliyatida, ishlab chiqarish jamoalari mehnatida ishtirok etishlari orqali amalga oshiriladi.

Bolalar yoshlik chog'laridan boshlab, tevarak-atroflaridagi kishilarning turli-tuman ishlariga qiziqadilar, kattalarga dastyorchilik qiladilar. Bu ishni har tomonlama rag'batlantirib, qo'llab-quvvatlab turish foydalidir. Maktabda mehnat tarbiyasining yaxshi borishi maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab kichkintoylarga mehnat tarbiyasi berib borishga bog'liqdir.

Bolalar qo'llaridan kelgancha oiladagi ro'zg'or yumushlarida ota-onalariga yordam berib, dastyorchilik qiladilar. Chunonchi, hovli-joylarni supurib, saranjom-sarishta qilish, tomorqadagi ekin-tekin, mol-hollarga qarash, mehmon kutish, bozor-o'char qilish, o'zidan kichik ukalariga qarash kabi ishlarda ko'maklashadilar.

Bolalarga kattalarning mehnati, kasb-hunarлари to'g'risida so'zlab berish, ularning mehnatini hurmat qilish lozimligini tushuntirib borish ham zarur.

TA'LIM JARAYONIDA MEHNAT TARBIYASI

Bolalarda mehnatga bo'lgan qiziqish va ehtiyoj ancha barvaqt paydo bo'lgan, maktabga kelgan o'g'il va qizlarda esa muayyan mehnat ko'nikmalari tarkib topgan bo'ladi. Bu ko'nikmalar maktabdagi ta'lim va tarbiya ta'sirida yanada mustahkamlanadi. O'quvchilarda mehnat madaniyati, tayyorlanadigan mahsulot sifati uchun mas'uliyat hissi, vaqtdan samarali foydalanish, asboblarni ehtiyotkorlik bilan ishlatish va materiallarni tejimli sarflash malakalari hosil bo'la boshlaydi. Mana shular boshlang'ich maktab o'qituvchisidan alohida e'tiborni, mehnat tarbiyasining xilma-xil omillaridan samarali foydalanishni taqozo etadi.

Dars o'quvchilar mehnatining asosiy va muhim turlaridan biridir. Bu mehnat turi o'quvchidan qat'iyatni, qunt va aqliy zo'r berishni talab qiladi. Dars jarayonida o'qituvchi o'quvchining fikrlash qobiliyatini o'stirib boradi. Ba'zi o'quvchilarga aqliy mehnat qilish mehnatning boshqa turlariga nisbatan og'irdek tuyuladi. Ular darsda darrov zerikadilar, materiallarni o'zlashtirishda sustkashlik qiladilar.

Lekin o'qituvchi o'quvchilarda paydo bo'lgan ana shu holatni darrov payqab olishi, darsni qiziqarli mazmunda, shaklda, usulda olib borishi, bor bilimi, mahoratini ishga solishi zarur.

Boshlang'ich maktabdagi mehnat mashg'ulotlari o'quvchilarning har tomonlama uyg'un rivojlanishiga xizmat qilib, u o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni, badiiy didni o'stirishda va ularni axloqiy jihatdan tarbiyalashda alohida o'rin egallaydi.

Darslarni tashkil qilishdan avval mavzu va maqsadni aniq belgilab olish darkor. Dars o'tish uchun zarur materiallar yetarli bo'lsagina, tanlangan mavzuni bajarishga kirishish yoki mavzuga ijodiy yondashish, bolalar yashayotgan muhitni, u yerdagi mavjud ishlab chiqarish va hunarmandchilikni hisobga olish lozim.

Boshlang'ich sinflarda xizmat ko'rsatish mehnatining o'ziga o'zi xizmat qilish va jamoatchilik ishlari bilan tanishtirish, shu bilan bir qatorda, bunga qo'shimcha tarzda quyidagi mavzularda mashg'ulotlar olib borilishi lozim: „Pazandachilik sirlari“, „Taom tayyorlash masallqlariga ishlov berish, saralash, yuvish, archish, to'g'rash va qirish“, „Sabzavotlardan tayyorlangan salatlar“, „Dasturxon tuzash“, „Uyni va sinf xonasini saranjom-sarishta tutish“, „Mehmon kutish“.

Bu mavzularni yoritishda bolalarning jinsiga qarab topshiriqlar berish lozim. Bunda qiz bolalarga yengilroq topshiriqlar, o'g'il bolalarga o'zlariga xos va kerak bo'ladigan hunarlar o'rgatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. O'tmishda mehnat tarbiyasida turli usul va vositalarni qo'llash orqali bolalar mehnatga ruhan va amaliy jihatdan tayyorlab borilgan. Bolalarni amaliy mashg'ulotga tayyorlashda ishontirish va bola faoliyatini baholash usullari qo'llangan. Bu ishlarni amalga oshirishda vosita sifatida o'yin va marosimlardan, xalq og'zaki ijodidan, mehnat bilan bog'liq milliy an'analardan mohirona foydalanilgan, badiiy so'z vositasida ular ruhiyatiga ta'sir ko'rsatilgan. Bu xildagi tadbirlar bolaning axloqiy va ruhiy jihatdan mehnatga tayyorlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

SINF DAN TASHQARI OLIB BORILADIGAN MEHNAT TARBIYASI

Kuzatish va tajribalardan ma'lumki, bola o'zi bajaradigan ish topshiriqlari mohiyatini tushunsa, unga qiziqadi. Qiziqish g'ayrat bilan ishlashga undaydi, lekin o'quvchilarga tavsiya etiladigan ishlar ularning qobiliyatlariga yarasha bo'lishi kerak.

Darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda, madaniy hordiq chiqarish paytlarida o'qimishli kishilar va ularning jamiyatdagi o'rinlari haqida suhbatlar o'tkazish, hikmatli so'zlar va she'rlar o'qib berish, o'zlariga ham o'qitib, ham yod oldirib, mazmunini tushuntirish o'rinlidir.

Buyuk bobokalonlarimiz Amir Temur, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari ko'plab allomalarning hayoti, mehnat faoliyatlari va buyuk meroslari dunyoga mashhurdir. Ularning aziz va mo'tabar kishilar sifatida ko'p asrlardan buyon xalqimiz dilida saqlanib, hurmat bilan tilga olinishining boisi nimada? Buning boisi, ularning bilimli, ishbilarmon, xalq manfaati uchun xizmat qilgan kishilar bo'lganliklari ekanligini alohida-alohida mashg'ulotlarda tushuntirib berish kerak. Shuningdek, hozirgi kunda yashayotgan, xalq uchun xizmat qilayotgan va el-yurt olqishiga sazovor bo'layotgan bilimli kishilar, yetuk kashfiyotchilar haqida ham ma'lumotlar berib borish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, o'quvchilarning o'zlariga tanish bo'lgan, kitob va gazeta-jurnallarda suratlarini, oynayi jahon orqali chiqishlarini ko'rgan bilimli kishilar haqidagi suhbat va ma'lumotlar tushunarli va qiziqarli bo'ladi. Bunday tadbirlar o'quvchilarda bilimli bo'lishga, ana shunday obro'li kishilar izidan borishga qiziqish uyg'otadi.

O'qish-o'rganish, turli bilimlarni egallash haqida o'zbek xalq maqollari va hikmatli so'zlarning ahamiyati beqiyosdir. Jumladan, Hadisda: „Garchi Xitoyda bo'lsa ham, ilmga intilinglar, chunki ilm olish, harakat qilish — har bir mo'minga farzdir“, — deyilgan. Bu fikrning ma'nosi nihoyatda keng va chuqur bo'lib, yaqin atrofda maktab bo'lmasa, o'qish-o'rganish uchun sharoyit yaratilmagan bo'lsa, uzoq joylarga borib bo'lsa ham ilm o'rganing, chunki bilim olishga harakat qilish har bir kishi uchun farz, ya'ni Xudoning buyrug'idir, degan ma'noni ifodalaydi. Hadislarni o'quvchilarga ana shunday soddaroq so'zlar bilan tushuntirish kerak. O'zbek xalq maqollaridan o'quvchilarga aytib berish, ma'nosini tushuntirish orqali ularda ilmga, o'quv mehnatiga qiziqish, bilimli kishilarga hurmat hissiyotlarini uyg'otish mumkin.

Bulardan tashqari, ko'plab bebaho asarlar mavjudki, ulardan foydalanish, o'quvchilarning mustaqil o'qishlarini tashkil etish, ularning o'qishga bo'lgan intilishlarini oshiradi.

Shu maqsadda Yusuf Xos Hojibning „Qutadg‘u bilig“ asaridan foydalanish ham yaxshi samara beradi. Asarda tilga olingan mavzularda inson kamoloti masalasi va bilimli kishi qadrini oshirish haqida ajoyib satrlar bor.

Bilim misoli bir jilov. U odamni barcha yomon, yaramas ishlardan tiyib turadi. Bilim egasi o‘z tilaklarini topadi, orzu-maqсадlariga erishadi. Bilim egalari elda aziz bo‘ladi, hurmat qozonadi. Barcha murakkab ishlar bilim bilan hal etiladi. Ana shu o‘git-nasihatlarini soddalashtirib, tushunarli qilib gapirib berish orqali o‘quvchilarda o‘quv mehnatiga qiziqish orttiriladi. Qiziqish esa g‘ayrat va qunt bilan o‘qishga undaydi. Natijada o‘quvchilar dars qoldirmay va kechikmay o‘z bilimlarini puxta o‘zlashtirishga harakat qiladilar.

O‘quvchilarning jismoniy mehnatga nisbatan ijobiy munosabatlarini tarbiyalashda mehnat turlari va ilg‘or mehnat kishilari haqida suhbatlar o‘tkazish, ishlab chiqarish korxonalariga, zavod va fabrikalarga, dala, bog‘ va chorvachilik, parrandachilik fermalariga ekskursiyalar uyushtirish, mehnat ilg‘orlari haqida ocherk va hikoyalardan o‘qib berish, mehnatni ulug‘lovchi ertak va maqollardan foydalanish, o‘quvchilarning o‘z ota-onalari kabi, ularning ishlari haqida suhbatlar uyushtirish singari tadbirlardan foydalanish yaxshi natijalar beradi.

Xo‘sh, ana shunday uchrashuvlarni qanday o‘tkazish kerak?

Avvalo, har bir uchrashuvga puxta tayyorgarlik ko‘rish lozim. Tayyorgarlik paytida mutaxassislardan kimlar va qanday kasb egalari taklif etilishiga qarab, ana shu kasbning mohiyati, shu kasbda ishlaydigan kishilarning jamiyatda tutgan o‘rni, ularning ishlab chiqargan mehnat mahsulotlari haqida o‘quvchilarga tushuncha berilishi zarur. Chunki uchrashuvga kelgan mutaxassisni ham ma‘lum ma‘noda tayyorlash kerak, u ham qaysi yoshdagi bolalarga nimalar haqida gapirish kerakligini bilsin. So‘ng uchrashuv davomida mutaxassis o‘z kasbini qanday egallaganligi, bordi-yu, o‘quvchilar orasida shu kasbga qiziquvchilar bo‘lsa, ular shu kunlardan boshlab nimalarga e‘tibor berishlari haqida ham to‘xtalib o‘tadi. O‘z navbatida o‘quvchilar ham kasb-hunar haqida yodlagan she‘rlaridan aytib berish bilan birga, o‘zlarini qiziqtirgan masalalar yuzasidan savollar berishlari mumkin.

Umuman, har bir uchrashuv puxta tayyorgarlik bilan o'tkazilsa, uning tarbiyaviy ta'siri kuchli bo'ladi.

O'quvchilarda mehnatsevarlikni tarbiyalash uchun, avvalo, ular bajaradigan ishning inson hayotidagi ahamiyatini tushuntirish va bu ishni bajarishga ularni qiziqtirish zarur. Buning uchun esa yuqorida ta'kidlab o'tilgan tadbirlarni rejali va mazmunli tarzda uyushtirish lozim bo'ladi.

MEHNAT DARSLARI VA ULARNI TO'G'RI UYUSHTIRISHGA QO'YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR

1. Agar mehnat darslarida bajariladigan ishning maqsadi bolalarga aniq bo'lsa, ular shu ishni jon-dillari bilan ado etadilar.

2. Bolalar qilgan mehnatlari zoye ketmasligini, ishda muvaffaqiyat qozonishlarini his qilsalar, ya'ni o'z mehnatlari samarasiz qolmasligini yaxshi bilsalar, sidqidildan mehnat qiladilar.

3. Bolalar o'zlari mos va kuchlari yetadigan ishni rohatlanib bajaradilar.

4. O'quvchilar ishda o'z burchlarini sezishlari, javobgarlikni anglashlari va shunga amal qilishlari lozim.

5. Inson bir ishga kirishishdan oldin, o'sha ishning oqibatini yaxshilashi kerak. O'ylamasdan biror ishga kirishgan kishining mehnati zoye ketadi.

6. Inson istaganini qo'lga kiritish uchun sabrli, chidamli va g'ayratli bo'lishi kerak. G'ayratli, ishchan bolalarni hamma sevadi.

Savol va topshiriqlar

1. „To'g'ri tarbiyaning eng ta'sirli, eng samarali usuli — mehnatdir“ deydi donolardan biri. Buni Siz qanday sharhlaysiz?
2. Insonga qanday fazilatlar ziynati baxt bag'ishlaydi? Alisher Navoiyning qaysi asarlarda, qaysi qahramoni misolida mukammal inson shaxsi tasvirlangan?
3. „Mehnat — mehnatning tagi rohat“, „Mehnat qilsang yasharsan, katta-ratta osharsan“, „Mehnat bizni uch xil illatdan — zerikish, qusur, muhtojlikdan xalos etadi“, „Hayotda hech narsa mashaqqatli mehnatsiz qo'lga kiritilmaydi“. Bu maqollarning mazmunini so'zlab bering.

XXVI BOB. IQTISODIY TARBIYA

O'zbekiston rahbariyatining mustaqillikni e'lon qilgandan keyingi dastlabki qadamlaridan biri iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Bunga quyidagi tamoyillar asos qilib olindi:

1. Iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ta'siri ostida bo'lmashligi kerak. Bu iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerakligini bildiradi. Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarning mafkuradan xoli bo'lishini ta'minlash kerak.

2. Davlat bosh islohotchi sifatida namoyon bo'lishi darkor. U ustunlikni belgilashi, o'zgarishlar siyosatini ishlab chiqishi va izchillik bilan amalga oshirishi, jaholatparast va mutaassiblar qarshiligini bartaraf etishi lozim.

3. Qonunning ustuvorligi, qonunga rioya qilish. Bu demokratik yo'l bilan qabul qilingan yangi Konstitutsiyani va qonunlarni istisnosiz hamma kishi hurmat qilishi hamda ularga so'zsiz rioya qilishi kerakligini bildiradi.

4. Aholining demografik tuzilishini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish. Bozor munosabatlarining joriy etilishi aholini ijtimoiy himoya qilishga doir amaliy tadbirlarning o'tkazilishi bilan birga olib borilishi kerak. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan edi va shunday bo'lib qoladi.

5. Bozor iqtisodiyotiga o'tish puxta o'ylangan holda, bosqichma-bosqich, obyektiv iqtisodiy qonuniyatlar talablarini hisobga olib, o'tmishdagi „inqilobiy sakrashlar“siz, ya'ni evolutsiya yo'l bilan amalga oshirilishi kerak.

Bu tamoyillar yangilanish, rivojlanish va taraqqiyotni o'z yo'liga asos qilib olgan bo'lib, o'tish davri konsepsiyasining asosiy konstruksiyasini hosil qiladi.

Tegishli shart-sharoitlar yaratilgan taqdirdagina bozor mexanizmlarini ishga tushirib yuborish mumkin. Bunday shart-sharoitlarga, avvalo quyidagilar kiradi:

a) mulkni natsionalizatsiya qilish, davlat tasarrufidan chiqarish va mulkchilikni xususiyLashtirish siyosatini o'tkazish, mulkchilikning nodavlat shakllariga (xususiy mulk, aksionerlik mulki, jamoa, kooperativ mulk va boshqalar) asoslangan, yangidan tashkil etila-

yotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash yo‘li bilan aralash ko‘p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish;

b) narx-navoni bosqichma-bosqich liberallashtirish hisobiga sog‘lom raqobat muhitini yaratish, monopoliyaga qarshi qattiq siyosat o‘tkazish, davlat korxonalarining faoliyatini kommertsializatsiyalash, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning (ularning iqtisodiy mas‘uliyatliligi bilan birga) to‘liq iqtisodiy mustaqilligini ta‘minlash;

d) korxonalar o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xo‘jalik aloqalarini har tomonlama rivojlantirish, bozorlar (tovar, moliya, kapital, ish kuchi, texnologiya va boshqalar)ning sohaviy strukturali o‘zgarishlarini amalga oshirish, bozor infrastrukturasini shakllantirish, bozor sharoitida ishlashga qodir bo‘lgan malakali kadrlar tayyorlash;

e) aholini ijtimoiy himoya qilishning kuchli mexanizmini joriy qilish, huquqiy ijtimoiy garantiyalarni ta‘minlash. Madaniyatli, tartibga solinadigan bozorga o‘tish mulkchilikning barcha shakllari plyuralizmiga, aralash ko‘p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishga asoslanadi.

Islohotlarning asosiy maqsadi mehnatkashlarga iqtisodiy erkinliklar berish va ma‘murlarning tadbirkorlikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashi yo‘li bilan fuqarolarning ishlab chiqarish kuchlarini ozod qilish. O‘zbekiston aholisining ijodiy potensialidan, respublikaning tabiiy boyliklaridan maksimal foydalanish asosida respublika aholisi hayotining yuqori sifat jihatidan yangi darajasiga erishishdan iboratdir. Ichki siyosat negizi inson manfaatlariga yo‘naltirilgan, mehnatni asoslashning kuchli mexanizmi va aholining ijtimoiy himoya qilinmagan qatlamlarini davlat tomonidan himoya qilinishiga asoslangan.

Yuqorida aytib o‘tilgan maqsadlar, vazifalar, shuningdek talablar va ularni amalga oshirish shart-sharoitlari respublikamiz fuqarolari oldida birinchi bor paydo bo‘layotgan ko‘pgina aktual masalalarni o‘z ichiga oladi. Bu masalalar yangi, ko‘p jihatdan tushunarsiz bo‘lgani holda ular ochib berish va tushuntirishni talab etadi. Busiz islohotlarning amalga oshirilishi har bir qadamda barcha darajadagi ijrochilarning (mahalliy hokimiyat organlaridan boshlab korxona, tashkilot va muassasa ishchi-xizmatchilarigacha) iqtisodiyotni o‘zgartirishda o‘z o‘rnini topolmasligiga duch keladi. Islohotlarni amaliy jihatdan ro‘yobga chiqarishdagi ko‘p sonli

xatolar emas, balki ularning o'tkazilishiga qarshilik ana shu bilmaslik natijasi bo'lishi mumkin. Zero, har qanday qayta qurish kabi islohotlar ham barcha kuchlarni safarbar etishni talab etadi, xalq xo'jaligini qayta tuzish uchun qo'shimcha sarf-xarajatlarni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning maqsadi, vazifalarini va uni o'tkazishga doir tadbirlarni tushuntirish vazifasi turli ixtisoslikdagi iqtisodchilar: xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha iqtisodchilar, makroekonomika, budjet, moliya, soliq, sotsiologiya mutaxassis-lari, xalq xo'jaligi sohasidagi yuristlarning zimmasiga tushadi. Shu bois ularni zudlik bilan tayyorlash zarur, chunki, islohotlar davom etadi va unga ommaning qo'llab-quvvatlashi kerak bo'ladi. Bunday sarflarni kengaytirishgina emas, balki uni sifat jihatidan mustahkamlash, yangi bilimlar bilan boyitish lozim.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan jamiyat ishlarini demokratik boshqarishga o'tishni amalga oshirish uchun davlatning:

- yer va ko'chmas mulkka;
- ishlab chiqarish vositalariga;
- tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasidagi;
- mehnat munosabatlarini tartibga solish sohasidagi;
- moddiy ishlab chiqarish sohaslarini boshqarish sohasidagi;
- ishlab chiqarish mahsulotlarini taqsimlash sohasidagi

monopoliyasini yo'qotish kerak edi. Davlat monopoliyasini yo'qotish emas, balki bozor talablariga mos keladigan davlat mulki bazasida tashkil topgan yangi tashkiliy-huquqiy shakllardagi korxonalarni mustahkamlash zarur edi. Bu vazifa programmali yondashuv asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan xususiy-lashtirish yordamida hal qilindi. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini boshqarish sohasida davlat monopoliyasi ularga rahbarlik qilgan vazirliklar va idoralarni yo'qotish hamda assotsiatsiya, korporatsiya, xolding, konsern timsolidagi xo'jalik subyektlarining sohaviy birlashmalarini tashkil etish yo'li bilan hal qilingan edi. Davlat monopoliyasini yo'qotish natijasida mamlakatga xususiy xo'jaliklarni boshqarish uchun keng ko'lamdagi iqtisodchilar kerak bo'ldi. Kichik va xususiy biznes sohasidagina 100 mingdan ortiq korxonalar paydo bo'lganligini aytishning o'zi kifoya. Bundan tashqari, xo'jalik yurituvchi subyektlar assotsiasiyalarida ham assotsiatsiya tarkibiga kiruvchi korxonalar ishni bozor metodlari bilan muvofiqlashtirish uchun yuqori malakali kadrlar kerak bo'ldi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'la liberalizatsiyalash bilan tugallandi. Bu esa katta iztiroblarsiz, turli xil kompensatsion fondlar barpo etish, bolalar nafaqalarini joriy qilish, minimal ish haqi, pensiya va stipendiyalarni doimo oshirib borish, moddiy yordamga ehtiyoj sezganlarga mahalla qo'mitalari orqali yordam ko'rsatish bilan amalga oshiriladi.

Bozor munosabatlarining shakllanishini tegishli muhit bozor infrastrukturasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bozor infrastrukturasida esa tovar, pul bozorlari va mehnat resurslari bozoridagi xo'jalik subyektlari o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlashga da'vat etilgan. Davlat buyurtmasining tugatilishi bilan tovar resurslarining markazlashtirilgan holda taqsimlanishiga mas'ul bo'lgan Gosplan va Gosplan strukturalari yo'q qilindi. Ularning o'rniga tovar-homashyo birjalari barpo etildi. Bular ko'pgina tadbirkorlik strukturalari — brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachilik firmalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. „Kichik xususiy lashtirish“ dasturining amalga oshirilishi bilan savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari tarmog'i davlat tasarrufidan chiqarildi, juda ko'plab vositachilik firmalari va kontoralari paydo bo'ldi.

1994- yildan boshlab kredit resurslari bozori faol ishlay boshladi. Turli xil sug'urta kompaniyalari ishi faollashdi, respublikaning davlat sug'urta tizimi qaytadan tashkil etildi, uning vazifalari tubdan o'zgartirildi. Aksionerlik jamiyatlari sifatida faoliyat ko'rsatuvchi 40 dan ortiq nodavlat sug'urta kompaniyalari yuzaga keldi. Siyosat va kommertsia xavflarini, bank va birja operatsiyalarini sug'urtalash jarayoni boshlandi.

Keskin demografik vaziyatda, respublika aholisining yillik o'sishi 2 foizdan ko'proqni tashkil etgan sharoitda, ishchi kuchining ortiqchaligi sezilmoqda, iqtisodning ayrim sohalarida yashirin ishsizlik mavjud. Bandlik xizmatining tashkil etilishi va kadrlarni qayta tayyorlash amalga oshirishga muvaffaq bo'lingan asosiy vazifalardan biri bo'ldi. Mehnat birjalarining keng tarmog'i tashkil etildi (u 240 dan ortiq punktlarni o'z ichiga oladi). Ishsizlarni ro'yxatga olish, ularni kasbi bo'yicha qayta tayyorlash mexanizmi yaratildi, ishsizlik bo'yicha nafaqa berish sistemasi yo'lga qo'yildi.

„Konsauditinform“ milliy agentligi tomonidan qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilariga va aksiyadorlar jamiyati auditiga xizmat ko'rsatish yuzasidan viloyat konsalting firmalari keng rivojlandi. Respublika buxgalterlar assotsiatsiyasi o'z ishini faollashtirdi. Ko'chmas mulk bozorini rivojlantirish uchun Respublika

ko'chmas mulk birjasi, Ko'chmas mulk va investitsiyalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy agentligi, xususiylashtirilayotgan korxonalar mulkini baholash bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasining Ekspert markazi va uning viloyatlardagi filiallari ish boshladi. Yuqorida aytib o'tilgan bozor infrastrukturasini institutlarining har biri yangicha fikr yurituvchi iqtisodchi kadrlarga katta ehtiyoj sezadi.

Jahon xo'jaligiga qo'shilish O'zbekiston Prezidenti I. Karimov tomonidan bayon qilingan quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1) o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olishda milliy davlat manfaatlarining ustuvorligi;

2) teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

3) ideologik dunyoqarashlarga bog'liq bo'lmay, hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikning saqlanishiga sodiqlik;

4) xalqaro huquq normalarining davlatning ichki huquq normalaridan ustunligi;

5) ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida tashqi aloqalarni rivojlantirish.

Jahon xo'jaligiga jalb qilinishi tufayli O'zbekiston avtomobil ishlab chiqaradigan davlatlar qatoridan joy oldi, mahalliy sanoat qayta ishlaydigan paxta tolasining ulushi bir necha marta oshdi, mis, nodir metallar, qiyin eriydigan materiallar, oltin va zargarlik buyumlari ishlab chiqarishni ko'paytirdi, asl vinolar eksportini kengaytirdi. Neft va gaz konlarini, birinchi navbatda Sho'rta va Muborak konlarini o'zlashtirish sur'atlarining tezlashtirilishi va Buxoro neftni qayta ishlash kompleksining qurilishi tufayli mamlakatning energetik mustaqilligini ta'minlashga hamda uning oltin valyuta zaxiralarini tejashga muvaffaq bo'lindi.

Eksport va import yuklarining tashish masofalari va tashish muddatlarini keskin kamaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov tashabbusi bilan Qozog'iston va Markaziy Osiyo Respublikalari, Buyuk Ipak yo'liga amal qilib, birgalikda G'arbda yangi temiryo'l qurdilar („TRASEKA“ loyihasi). Shunday qilib, O'zbekistonning jahon xo'jaligiga qo'shilishi o'ylangan holda, bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda, mamlakat esa jahon xo'jaligiga qo'shilishidan naf ko'rmoqda. Biroq respublikaning jahon xo'jaligiga qo'shilishdan ko'riladigan foydadan to'g'ri

va samarali foydalanish uchun yangicha fikrlaydigan, ong-bilim doirasi keng iqtisodchi kadrlar kerak.

Iqtisodiyot sohasidagi kadrlarga bo'lgan ehtiyojni tavsiflovchi lavhalarning har biri kadrlarga ommaviy ravishda iqtisodiy ta'lim va tarbiya berish zarurligini yaqqol ko'rsatdi.

„Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari“ asarida bugungi kunda ko'lam tobora kengayib va chuqurlashib borayotgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qarshi choralar ishlab chiqilib, uning asosiy vazifalaridan biri „Qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish“¹ zarurligi ta'kidlanganligi fikrimizning yaqqol ifodasidir.

Bunday vazifa umumta'lim maktablarining burchi hisoblanadi va uni hal etishni boshlang'ich sinflardan boshlash zarur.

O'quvchilarga iqtisodiy ta'lim va tarbiya berish maqsadi hamda vazifalari

Iqtisodiy tarbiya — o'quvchilarning iqtisodiy ongini shakllantirishga qaratilgan, uyushgan (tashkil etilgan) pedagogik faoliyat, maxsus o'ylangan ish sistemasidir. Uni amalga oshirish jarayonida o'quvchilar tartibli va samarali iqtisodiyot haqida, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish to'g'risida, ishlab chiqarish munosabatlari haqida, amaldagi xo'jalik mexanizmi to'g'risida tushuncha va tasavvurlar majmuyini o'zlashtirib oladilar. Iqtisodiy tarbiya iqtisodiy tafakkurning rivojlanishini iqtisodiy faoliyat natijasida hosil bo'ladigan axloqiy va ishchanlik fazilatlarining, ijtimoiy faollikning, tadbirkorlikning, tashabbuskorlikning, ijtimoiy mulkka tejamkorlik bilan, halol munosabatning shakllanishini ta'minlaydi. Shu asosda yuqori rentabellikka, jihozlar va texnologiyani yangilashga, ratsionalizatorlik va ixtirochilikka, mahsulot sifatini yaxshilashga va pirovard natijada, shaxsiy muvaffaqiyat va farovonlikka intilish tarkib topadi.

Hozirgi kunda bozor maktabdan iqtisodiy tafakkuri rivojlangan, uzluksiz rivojlanib va takomillashib borayotgan bozor munosabatlari sharoitidagi amaliy faollikka tayyorlangan shaxsni tarbiyalashni talab etadi. Agar avval iqtisodiy muammolar sun'iy ravishda

¹ **I. A. Karimov.** Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T., „O'zbekiston“. 2009- y. 34- bet.

o'quvchidan uzoqlashtirilgan va u amaliy faoliyati boshlanguncha ulardan chetda qolayotgan bo'lsa, endi hayotning o'zi boshlang'ich sinflardan o'quvchining ehtiyojlar nimaligini, ularni qondirish nima bilan cheklanganligini, tanlab olish doimo cheklangan bir paytda qanday qilib tanlashni bilish talab etiladi. O'quvchi pulning vazifasini, oila va maktab budjeti strukturasini, tovarlar narxi qanday shakllanishi va ularning nimalarga bog'liq bo'lishini, boylikning qanday shakllanishi va uning manbalari nimalardan iboratligini va hokazolarni aniq tasavvur qilishi lozim.

Ammo, ilmiy-texnika taraqqiyoti nuqtayi nazaridan, hozirgi kunda maktab yoshlarni kasbiy tayyorgarligini tashkil etishning eskirib qolgan forma va metodlariga tayanadi. U ta'limni ishlab chiqarish mehnati bilan qo'shib olib borishda, juda sodda, ba'zan xonaki maktab xo'jaligiga asoslanadi. Keskinlashib borayotgan qarama-qarshiliklar maktab yoshlari orasida salbiy hodisalar: siyqa mazmunli va sodda mehnat bilan bog'liq ishlarni bajarishni istamaslik, dangasalik va mehnatga beparvo bo'lish, pala-partishlik, o'ta intizomsizlik, mehnatning yomon tashkil etilishi va mehnat unumdorligining pastligiga odatlanish kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning maqsadi yosh avlodni mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarda ongli va iqtisodiy savodli ishtirok etishga tayyorlashdan iborat. Bu esa islohotlarning o'tkazilishini ancha tezlashtiradi, iqtisodiyotni o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarni qisqartiradi. Iqtisodiy ta'lim o'quvchiga ehtiyoj turlari va ularni qondirish manbalari haqida, tanlash zarurligi to'g'risida, inson va jamiyat hayotida pulning roli haqida, daromadlarning manbayi va oila sarf-xarajatlari strukturasini to'g'risida tushunchalar berish (tasavvur hosil qilishi) kerak.

O'quvchining tovarlarga va xizmatlar haqidagi, ularni qanday hosil bo'lishi, ishlab chiqaruvchining munosabatlari, savdo tashkiloti va iste'molchi to'g'risidagi, mulkning nima ekanligi haqidagi bilimlari yuqorida aytib o'tilgan tasavvur (tushuncha)larga asoslanishi kerak. O'quvchini ko'p darajali iqtisodiyot: maktab va uy xo'jaligi, yordamchi xo'jalik, korxona, regional xo'jalik va mamlakat iqtisodiyoti olamiga olib kirishi lozim. Uni o'z oilasining ehtiyojlarini, shu jumladan, o'z ehtiyojlarini tahlil qilishga, ulardan birinchilari — hayotiy muhimlarini ajratib ko'rsatishga, oila ehtiyojlarini qondirishda oila budjeti imkoniyatlarini aniqlashga o'rgatish kerak. Unga o'z pullaridan qanday qilib yaxshiroq foydalanish,

do'kondan eng oddiy narsalar xarid qilish haqida gapirib berish, ehtiyojlarni qondirishda mehnatning ahamiyatini tushuntirish lozim. Jamiyatning yacheykasi sifatida oilaning stabillashuvi, ommaning islohotlarni tushinishi va qo'llab-quvvatlashi, iqtisodiy o'zgarishlar samaradorligini oshirish oldiga qo'yilgan maqsadga erishishning muhim natijasidir.

Iqtisodiy tarbiya insonni iqtisodiy faoliyatga tayyorlashga, uni jamiyatimiz iqtisodiy hayotida ishtirok etishga, respublikaning tirishqoq, serg'ayrat fuqarolarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. U o'quvchilar ongida jamiyatni rivojlantirishning iqtisodiy qonuniyatlari haqida aniq tasavvurlar shakllanishini va shular asosida unda kundalik hayotida zarur bo'ladigan iqtisodiy bilimlar tarkib topishini ta'minlashi kerak.

Iqtisodiy tarbiyalangan kishida hayotimizdagi ko'pgina kundalik muammolarni hal etishga bo'lgan qarashi o'zgaradi. Lekin, afsuski, kundalik hayotda jamiyat va davlat mablag'laridan maqsadga muvofiq bo'lmagan holda foydalanilishiga oid ko'plab misollar topish mumkin. Ularni kamaytirish uchun barcha fuqarolarga, „kichiklardan-kattalargacha“ hayotda paydo bo'ladigan iqtisodiy muammolarni hal qilishga progmatik, nostandart yondashuv kerak. Buning uchun esa yangi iqtisodiy tafakkurni shakllantirish talab etiladi. Maktabda olib boriladigan iqtisodiy ta'lim va tarbiya ishlari aynan shu maqsadga xizmat qilishi lozim.

Iqtisodiy tarbiyada statistika ma'lumotlaridan mohirlik bilan foydalanish kerak. Bugungi kunda olib borilayotgan islohotlarning muhim va BMT tomonidan yuqori baholanadigan natijalari yetarlicha tushuntirilyapti. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- uy-joy muammosining hal etilishi;
- turar joylarning hamma yerda gazlashtirilishi;
- shahar tipidagi qishloq va ovullarda aholini vodoprovod suvi bilan ta'minlash;
- ko'p sonli zamonaviy litsey va kollejlarni ishga tushirish va 12 yillik umumiy ta'lim sistemasiga o'tish;
- mamlakatning transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish, Qirg'iziston va Xitoy orqali avtomobil yo'li, Turkmaniston va Eron orqali temiryo'l barpo etib, Fors hamda Bosfor qo'ltig'iga, shuningdek, Gruziya portiga chiqish va hokazo.

Shunday qilib, bizda gapirish mumkin bo'lgan muvaffaqiyatlar bor, ammo shu bilan birga kamchiliklar va hal etilmagan muammolar haqida ham unutmaslik kerak. Bunda tinglovchilarda islohot-

larning muvaffaqiyatiga ishonch va ularni o'z mehnati bilan qo'llab-quvvatlash istagini uyg'otish lozim.

Iqtisodiy tarbiyaning asosiy maqsadiga bir qator vazifalarni hal etish natijasida erishish mumkin. Bu vazifalarning asosiylari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarda iqtisodiy ongni izchillik bilan rivojlantirib borish;
- oqilona ehtiyojlarni, ularni moddiy imkoniyatlar bilan taqqoslash qobiliyatini shakllantirish, bolalarda o'z ehtiyojlarini to'laroq qondirishga bo'lgan izlanishlarda mehnatga yo'nalganlikni tarbiyalash;

- kasb tanlashga ongli munosabatda bo'lish, tejamkorlik, rejalilik, omilkorlik, ishchanlik, xo'jalikni tejab-tergab olib borish kabi sifatlarni tarbiyalash;

- o'quvchilarni iqtisodiy tahlil qilish malaka va ko'nikmalari bilan qurollantirish, tejamkorlik va iqtisod qilish odatlarini tarbiyalash, aqliy va jismoniy mehnat madaniyatini shakllantirish, mehnatni ilmiy tashkil etish asoslarini egallab olish;

- mas'uliyatsizlikka, mehnatdagi tartibsizlikka, bekorchilikka, boqimandalik kayfiyatlariga, xo'jasizlikka, isrofgarchilikka, beparvolikka murosasiz munosabatda bo'lish hissini tarbiyalash va hokazo.

Iqtisodning shakllanishi va rivojlanishining qisqacha tarixi

Iqtisodiy ta'lim va tarbiya o'quvchilarga tevarak-atrofimizdagi iqtisodiyot olamini ochib berishi kerak. Buning uchun maktab iqtisodiyot darsligi iqtisod nimani o'rganadi? Iqtisodiy fanlar strukturasi qanday? Iqtisodni bilish kishiga nimalarni beradi? Maktabda iqtisodni o'rganish zarurligi nimalardan iborat? Mamlakatning bozor munosabatlariga o'tishida va har bir o'quvchining bozor muhitidagi bo'lajak hayot sharoitlarida va ishida iqtisodiy bilimlarning roli nimalardan iborat, degan savollarni yoritib berishi kerak.

Iqtisod insoniyatning ibtidoiy davrlarida tovar ayriboshlashning paydo bo'lishidan boshlab tarixiy nuqtayi nazaridan ochib berilishi kerak. Qanday qilib tovar ayriboshlashning rivojlanishi bozor strukturalari: ochiq va yopiq bozor, ko'tarib yurib sotish, do'konlar, yarmarka va birjalarga olib kelganligini ko'rsatib berish lozim. Modomiki bozor ayriboshlashning ibtidoiy shakllari hanuzga qadar

takomillashtirilgan ko‘rinishda saqlanib qolgan ekan, o‘quvchi tovar ayriboshlashning qadimgi shakli elementlaridan bozor infrastrukturasining zamonaviy tartibotlariga o‘tishni yaxshiroq eslab qoladi.

O‘quvchilarga bozordagi o‘yin qoidalarini tushuntirish va uning ishtirokchilari rolini ochib berish keyingi qadamlardan bo‘lishi kerak. Bozor ishtirokchilari esa quyidagilardir:

- iste’molchilar uchun tovar yaratuvchi tadbirkorlar;
- tovar ishlab chiqarish uchun yollanadigan erkin ishchi kuchi; ishlab chiqarish vositalari sotib olinadigan kapital;
- bozor infrastrukturasini — banklar, birjalar, sug‘urta kompaniyalari, advokatlik idoralari va hokazo;
- bozor qoidalarini va erkinliklarining himoyasini, monopoliyaga qarshi qonunchilikni joriy etish va erkin raqobatni rivojlantirish bilan ta’minlovchi davlatdir.

Shundan keyin oila budjetini ochib berish kerak. O‘quvchilarga oila daromadlari qanday hosil bo‘lishini, ularning tarkibi va tuzilishi: ish haqi, pensiya, stipendiya, yordam pullari, tasodifiy daromadlar haqida gapirib berish lozim. Ularga, shuningdek, ota-onalarning jismoniy va intellektual kuch-g‘ayrat sarflashi: kasblarni birga qo‘shib olib borish, qo‘shimcha vazifada ishlash, ish vaqtidan tashqari vaqtda ishlash, mavsumiy, vaqtinchalik ishlar, individual mehnat faoliyati evaziga vujudga keladigan qo‘shimcha ish haqlari to‘g‘risida tushuncha berish zarur. Bundan tashqari, ularga yordamchi xo‘jalik, dala hovlidagi ishlar, meva va sabzavotlarni qayta ishlash, xalq hunarmandchiligi buyumlari tayyorlab sotish natijasida kelib chiqadigan qo‘shimcha daromadlarni (bularga ish vaqtidan tashqari bajariladigan og‘ir mehnat tufayli erishiladi) ko‘rsatib berish lozim. Asosiy vazifa — o‘quvchiga oilaning yashash manbalari mehnat va faqat mehnat bilan yaratilishi va bolalarning tobora ortib borayotgan talablarini qondirish uchun ota-onalar keragidan ortiqcha, salomatliklarini yo‘qotish xavfi bilan, ishlashlarini tushuntirishdan iborat.

Bilimlarning navbatdagi bo‘limi oilaning sarf-xarajatlari strukturasi ochib berishi kerak:

— kundalik xarajatlar tarkibini: ovqatlanish, kiyim-bosh va poyabzal, transport, kvartira haqi, kommunal, maishiy va boshqa pullik xizmatlar;

— bir yo‘la qilinadigan xarajatlar tarkibini: uzoq vaqt foydalaniladigan buyumlar (uy, dala hovli, kvartira, transport vositasi, murakkab uy-ro‘zg‘or texnikasi, mebel, sanitariya texnikasi, gaz plitasi va hokazo), uy anjomlari sotib olish, soliqlarni to‘lash.

O'quvchilar daromadlar va xarajatlar haqidagi bilimlarni o'zlashtirgach, oila budjetini rejalashtirish masalalarini o'rganishga kirishishlari mumkin. Aynan shu bosqichda har bir o'quvchi qimmatbaho buyumlar sotib olishga bo'lgan o'z talablarining oila budjetiga mos kelish-kelmasligini anglashi va me'yoridan ortiq talablaridan ixtiyoriy ravishda voz kechishi mumkin. Shunday qilib, iqtisodiy tarbiya oilada ongli munosabatlar va o'quvchilar ehtiyojlarini to'g'ri shakllantirish jarayoniga aylanadi.

Navbatdagi bo'lim mehnat shakllari — daromad manbalariga bag'ishlangan bo'lishi kerak:

- korxona, muassasa yoki tashkilotdagi ijtimoiy mehnat;
- kichikroq korxonadagi kooperativ mehnat;
- xilma-xil ko'rinishdagi individual mehnat.

O'quvchilarga tegishli mehnat turlari:

— tovarlar ishlab chiqaruvchi, turli xil ishlarni bajaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonadagi ishlab chiqarish mehnati;

— hokimiyat organlaridagi, fan, madaniyat, san'at, maorif, sog'liqni saqlash sohalaridagi boshqaruv mehnati haqida umumiy tasavvur hosil qilish lozim. Mehnat turlari haqida axborot berishda ulardan har birining zarurligi to'g'risida izohlar ham berib borish kerak.

Shundan so'ng oddiy va murakkab mehnat shakllarini ko'rsatib (ochib) berish lozim. Oddiy mehnat tarixan xalq hunarmandchiligi sohasida, murakkab mehnat esa sanoatning qayta ishlash sohalarida paydo bo'lgan. Mehnatning barcha shakllari va turlari bir-biriga bog'liq va o'zaro aloqada ekanligini, murakkab mehnat bilan oddiy mehnat yagona pul o'lchovi orqali qanday qilib bir-biriga taqqoslanishini ko'rsatish kerak. So'ngra bu taqqoslash bozor iqtisodiyoti sharoitlarida mehnatga haq to'lashda maoshlar ta'rif setkasida qanday hisobga olinishini yaqqol misollarda ochib berish lozim.

Keyingi bo'lim mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda, tovarlar va xizmatlar bozorini to'ldirishda va bandlikni ta'minlashda kichik va o'rta biznesning rolini ochib berishi kerak.

Yakunlovchi bosqichda zamonaviy iqtisodiyotning resurslarni sarflash ko'lamini ochib berish, qayta tiklanadigan va qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar haqida, resurslarni saqlashning jahon va mamlakatimiz tajribasi to'g'risida hikoya qilish zarur. Va nihoyat, shaxsiy buyumlarga, kanselyariya tovarlariga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish, xaridlarni to'g'ri tanlash yo'li bilan uy xo'jaligida resurslarni saqlash masalalarini ochib berish kerak.

O'quvchilar ongida iqtisodiy ta'limning asosiy tushunchalarini shakllantirish

Sivilizatsiyaning ming yillik tajribasi shuni ko'rsatadiki, xususiy mulkchilikni keng rivojlantirmay turib xo'jalikni samarali boshqarib bo'lmaydi. Sharqiy Yevropa, Xitoy, Janubi-Sharqiy Osiyo, Afrika-ning bir qator mamlakatlarida va Kubada jamiyat hayotini huquqsiz (ya'ni xususiy mulkchiliksiz) yo'lga qo'yishga bo'lgan turli urinishlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Mana shuning uchun ham O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar yo'lga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Respublika aholisining eng muhim iqtisodiy huquqi — mulk huquqi e'lon qilingan. Davlat iqtisodiy faoliyatni, tadbirkorlikni, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy himoyasini kafolatlaydi. Har bir mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni boshqaradi.

Lekin mulkdor yuqorida aytib o'tilgan mulk huquqidan samarali foydalana olishi uchun u iqtisodiy bilim asoslarini yaxshi bilishi, o'z mablag'laridan foydalanishning turli variantlarini tuza olishi va amalga oshirish uchun eng yaxshi variantni tanlashi lozim. Buning uchun, o'z navbatida, matematikani yaxshi bilish kerak. Chunki matematika iqtisodiyot bilan chambarchas bog'langan. Bunda iqtisod matematika oldiga inson hayotining kundalik va istiqboldagi dolzarb vazifalarni qo'yish kerakligini nazarda tutish juda muhimdir. Shu bois matematikani hayot bilan chambarchas bog'liq holda o'qitish kerak. Shunda o'quvchi maktabda matematikani tushunmasdan yodlamaydi, balki uni o'zining kundalik va bo'lg'usi vazifalarini hal etish chorasi deb biladi.

G'arbda bu vazifa allaqachon hal etilgan va shu holicha u muayyan vazifa hisoblanmaydi, u haqda yozmaydilar ham, gapirmaydilar ham. U jamiyat hayoti va oila tarzining ajralmas qismiga aylangan. Hamma bolalar, kichik maktab yoshidan boshlab, o'z oilasining moddiy ahvoriga qaramay, bo'sh vaqtlarida gazeta sotish, kafe va restoranlarda idish-tovoq yuvish va boshqa osonroq ishlarda ishlab biroz pul topadilar. AQSH da hatto balog'at yoshining odatiy standarti qaror topgan. Unga ko'ra balog'at yoshi pasport olgandan keyin emas, balki yetarlicha pul ishlab topgandan keyin boshlanadi. Shunda u pasport olishi bilan Yevropa hayoti bilan tanishish uchun u yerga borib oladi. Bunday maqsadga erishish uchun o'quvchilar boshlang'ich sinflardan oq shaxsiy budjetlarini olib boradilar. O'zlarining barcha daromadlarini hisobga oladilar, xarajatlarni reja-

lashtiradilar va nazarda tutadilar, pullarini bankda saqlaydilar, kassaga qo'ygan pullarining bank foizlari hisobiga ortishini e'tiborga oladilar, o'z jamg'armalarini joylashtirish uchun ishonchli yoki foiz stavkalari yuqori bo'lgan banklarni tanlaydilar.

Ba'zan o'quvchilar e'tiborli korxonalarining aksiyalarini sotib oladilar, aksioner sifatida aksiyadorlik jamiyatining ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyati to'g'risidagi yillik hisobotlarni oladilar va jamiyatning eng muhim ko'rsatkichlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Ular o'z aksiyalari bo'yicha dividend olganlarida uni boshqa aksiyadorlar jamiyati to'lagan dividendlar bilan taqqoslaydilar va ulardan yaxshilarini aniqlashga harakat qiladilar. Yuqori sinflarda ular endi mavjud aksiyalarini sotadilar, boshqalarini sotib oladilar, istiqbolda aksiyalar kursini va ularning daromadlilikini oldindan bilishga urinib ko'radilar. Pirovard natijada esa, o'zlari mustaqil ravishda iqtisodiy ta'lim va tarbiya sohasida olgan bilimlari samarasini ko'radilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'quvchilar uchun iqtisodiy tushunchalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: iqtisodiy ong, iqtisodiy tarbiya, iqtisodiy ta'lim, iqtisodiy munosabatlar, iqtisodiy rag'batlantirish, xo'jalik tizimi, iqtisodiy aloqalar, iqtisodiy integratsiya, ishlab chiqarish dasturi, korxonani rivojlantirishning biznes-plani, investitsiyalar, ishlab chiqarishni tashkil etish, tadbirkor — xo'jalik yurituvchi subyekt, ish o'rni, inson — iqtisod subyekt, yangi texnologiyalar. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tushunchalarni bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda idrok qilish oson bo'lishi uchun o'quv materialini yuqoridan pastga sxemasi bo'yicha tuzish maqsadga muvofiqdir:

— hayot va ish uchun zarur bo'lgan hamma narsalarni yetkazib beruvchi mamlakatning ijtimoiy xo'jaligi;

— regional xo'jalik — mahalliy xomashyo va mehnat resurslari manbai;

— xo'jalik yurituvchi subyektlarning sohaviy birlashmalari, ular birlashma tarkibiga kiruvchi korxonalar ishini muvofiqlashtiradi;

— korxona — moddiy ishlab chiqarish va xizmatlar sohasining asosiy ishlab chiqarish yacheykasi.

O'quv materialiga kiritiladigan barcha tushunchalar aniq, mazkur dars o'tilayotgan vaqtga kelib, o'quvchilar ongida shakllangan lug'at doirasida bayon qilinishi, o'quvchining fikrlari iqtisodiyotga kirib boradigan asosiy sohalarni qamrab olishi kerak.

O'quvchilar iqtisodiy ongining qaror topishi ularda iqtisodiy tushunchalar tizimini shakllantirishni, ularning jamiyatni iqtisodiy

rivojlantirish qonuniyatlarini, iqtisod, ishlab chiqarishni tashkil etishga doir umumiy ma'lumotlarni o'zlashtirib olishini, ularda fikrlash operatsiyalari (tahlil, sintez qilish, umumlashtirish va boshqalar)ni rivojlantiradi va keyinchalik eng oddiy iqtisodiy tahlil qilish ko'nikma va malakalarini tarkib toptirishni nazarda tutadi. Shu sababli boshlang'ich sinflardan oq matematika darslarida iqtisodiy tarbiya elementlarini oshirib borish lozim. Buning uchun bolalarni oila budjeti asoslariga o'rgatish kerak. Shunda ular turli xil oila xarajatlari, oila a'zolari daromadi (ish haqi, pensiya, stipendiya, yordam puli va boshqalar)ning qanday manbalar hisobiga qoplanishini bilib oladilar. Bolalarni budjetning raqamlaridagi ifodasi bilan tanishtirish, oilaning ovqatlanish, kiyim-bosh, poyabzal, kommunal xizmatlar, o'yin-kulgi, sayr-tamosha va hokazolar uchun bo'ladigan xarajatlarni misollar bilan tushuntirish kerak. Shundan keyin o'quvchining shaxsiy budjetini misol qilib ko'rsatish kerak: ota-onalari unga maktabda ovqatlanishga, o'yin-kulgilarga necha so'm berishi, ularni qanday sarflashi. Bolalarni daromad va xarajatlarni taqsimlashga o'rgatish, jamg'armalardan qanday foydalanish mumkinligini ularga gapirib berish lozim.

Shundan so'ng o'quvchilarga ishlab chiqarish xarajatlari va ularning turlari haqida oddiy tushunchalar berish kerak. Ularga qo'shimcha ishlab chiqarish yoki uy xo'jaligini yuritishni, har qanday faoliyat xarajatlar bilan bog'liqligini eng oddiy misollarda tushuntirish zarur. Biror-bir ishni bajarish, tovar ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish uchun bir qancha resurslar sarflash lozimligini tushuntirish kerak.

Resurslar esa narxi va sifatiga ko'ra turlicha bo'ladi. Shuning uchun matematik hisoblash va taqqoslashlarga asoslanib ulardan birini tanlashga to'g'ri keladi. Bunday tushuntirishlar bolalarga ularning maktabda o'qish yillarida qatnashishi mumkin bo'lgan oddiy biznes turlarini tushunib olishlariga yordam beradi.

Ehtiyojlar insonning xulq-atvori va rivojlanishining ichki manbalaridir. Binobarin, tarbiya birinchi navbatda ehtiyojlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Insonda axloqiy jihatdan o'zini oqlagan, oqilona ehtiyojlar tarbiyalanishi lozim. Zero ular oila, maktab, jamiyatning moddiy imkoniyatlari bilan solishtirilishi va mehnat faoliyatida qondirilishi kerak. Bolalarni shunday fikrga olib kelish kerakki, ular hayotda biz doimo turli xil buyumlar to'plamidan yaxshisini, o'zimizga mosrog'ini tanlab olishimizga to'g'ri kelishini (u shaxsiy iste'molimiz uchun yoki uy xo'jaligi

ehtiyojlari, yoki ishlab chiqarish ehtiyoji uchun kerakligidan qat'iy nazar) bilsinlar. Tanlash uchun esa dastlab sotib olinadigan buyumlarni o'zaro taqqoslash zarur. Taqqoslash uchun miqdor va sifat ko'rsatkichlari kerak bo'ladi. O'lchashga taalluqli hamma narsa esa matematika bilan bog'liq. Demak, bolalarga matematikani bilmasdan turib o'lchash, taqqoslash, to'g'ri tanlash mumkin emasligini tushuntirish lozim.

Tanlash olamining juda ham rang-barangligini ochib berish kerak. Bozorda, magazinda biz eng yaxshi mahsulot va tovarlarni biz uchun ma'qul yoki arzon baholarda olish uchun tanlaymiz. Shahar transporti bekatida biz nima yaxshiligini hisoblaymiz: marshrutli taksida borish, ko'proq haq to'lash, uyga tezroq yetib borish va biror-bir foydali ishni qilish yoki avtobusni kutish, odam to'la, tiqilinch salonda ketish, uyga kechroq borish va belgilangan ishni qilishga ulgurmaslik, ammo tejalgan pullarga saqich, sarabodroq sotib olish yaxshimi? Temiryo'l yoki aviatsiya kassasi yonida biz qulaylik darajasini, yo'lda bo'lish vaqtini va yo'lda bo'lmagan vaqtda yo'l xarajatlarini hisobga olamiz va bizni qanoatlantiradigan narxdagi chiptani tanlaymiz.

Shunday ekan, bolalarga tanlash hayotimizning doimiy hamrohi ekanligi hamda u matematik hisob-kitoblar yordamida amalga oshiriladigan iqtisodiy mulohazalar va tanlashlarga asoslanishi haqida tushuncha berish kerak. Matematikani bilmay turib doimo nimalarnidir oz-ozdan yo'qotishimiz mumkin, lekin bir yil ichida bu yo'qotishlar sezilarli summani tashkil etadi. Vaholanki, bu pulga o'ziga yoki o'z oilasiga birorta kerakli narsani sotib olish mumkin bo'lardi. Shunday ekan, iqtisodni matematika bilan uyg'un holda bilmaslik har qanday kishi uchun zararlidir. Chunki u doimo o'zi uchun kerakli puli, vaqtini yo'qotadi, yaxshi imkoniyatlarni boy beradi. Iqtisod bilan matematikani yaxshi bilish hayotga to'g'ri tayyorlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, iqtisodiy tarbiya jarayonida bolalarda maqsadga muvofiq ravishda mehnat qilish, mehnat unumdorligini oshirishga intilish, o'zi va jamoa mehnatiga, ish vaqti sarfiga nisbatan tejamkor, rejali bo'lish ehtiyojini shakllantirish muhimdir. Iqtisodiy tarbiya ishlab chiqarish qurollariga, mehnat predmeti va jarayoniga ongli munosabatning paydo bo'lishiga yordam beradi.

Maktabda tejamkorlik, ehtiyotkorlik ko'nikmalari va odatlarini avvalo o'quvchilarning vaqt budjetiga, shaxsiy buyumlari (kiyim-

bosh, maktab anjomlari)ga va bular asosida umuman ijtimoiy mulkka nisbatan shakllanadi. Bunda faqat malakani emas, balki ehtiyojiga qarab ish ko'rish odatini ham tarkib toptirish muhimdir.

Tejamkorlik va omilkorlik munosabati mehnatdagi mas'uliyatsizlik faktlariga murosasizlik bilan birgalikda jamoat mulkini orttirishga olib keladi. Tarbiyada bu ikki vazifa bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lishi kerak.

Iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning mazmuni quyidagi masalalarni o'z ichiga olishi kerak:

- iqtisodiy rivojlantirishning o'zbek modeli va jamiyatni yanada takomillashtirishda uning ahamiyati;

- O'zbekistonda bozor munosabatlarini shakllantirishda davlatning roli;

- O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy tamoyillari;

- O'zbekiston davlat qurilishi va iqtisodiyotini isloh qilishning barcha dasturlari uchun o'zak bo'lgan bosh tamoyillari;

- O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga kirishi zarurligi va uning vazifalari;

- O'zbekiston davlat tuzilishining milliy shakliga, jamiyat ishlarini demokratik boshqaruviga o'tishining mustaqil yo'li;

- barqarorlik tushunchasi, uning asosiy belgilari, barqarorlikni ta'minlash omillari;

- O'zbekistonda narxlarni liberalizatsiyalash va bozor infrastrukturasi shakllana boshlashi;

- O'zbekiston Respublikasida samarali sohaviy ishlab chiqarishni shakllantirish yo'llari va yo'nalishlari.

Savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy tarbiyani Siz qanday tushunasiz, aytib bering.
2. Iqtisodiy ta'lim va tarbiya berish maqsadi hamda vazifalari haqida misollar asosida so'zlab bering.
3. Iqtisodiy ta'limning asosiy tushunchalari to'g'risida nimalarni gapirib bera olasiz?

